

jaargang 19 (2000), aflevering 2

EX TEMPORE

VERLEDEN TIJDSCHRIFT NIJMEGEN

Nieuwe directeur Centrum voor Parlementaire Geschiedenis: Carla van Baalen
Geweld vroeger en nu
Geschiedonderwijs in Europa
En verder in Lettres Provinciales de laatste nieuwtjes

EX TEMPORE. VERLEDEN TIJDSCHRIFT NIJMEGEN

(een samenvoeging van de tijdschriften Ex Tempore en Verleden Tijd Schrift)
jaargang 19 (2000), aflevering 2
ISSN 1566-1717

ET/VT verschijnt drie maal per jaargang

Redactie:

Jan Brabers, Matthijs Braat, Henk Delger, Maria Grever, Miranda van de Heijning,
Marloes Hulsken, Pepijn Oomen, Annemie Otten, Peter Raedts, Anton van de
Sande, Jeroen Savelkouls en Liesbeth Timmermans

Eindredactie van dit nummer:

Maria Grever, Annemie Otten en Liesbeth Timmermans

Lay out:

Henk Delger

Redactiesecretariaat: ET/VT, Postbus 9103, 6500 HD NIJMEGEN
024-3612174, A.vandeSande@let.kun.nl

Bijdragen op MS-DOS diskette kunnen bij de redactieleden worden ingeleverd. Zie
ook de aanwijzingen voor auteurs achterin dit nummer.

Losse nummers: f 8,- voor studenten; f 15,- voor overigen.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2000: f 20,- (€ 9,-) voor studenten;
f 37,50 (€ 17,-) voor overigen.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende
bedrag op postbanknummer (girorekening) 8169332 t.n.v. Ex Tempore. Verleden
Tijdschrift Nijmegen (ET/VT), onder vermelding van uw adres.

Druk: WNO grafisch bedrijf, Nijmegen

© EX TEMPORE. VERLEDEN TIJDSCHRIFT NIJMEGEN 2000

Inhoud

- 2 Redactioneel
- 3 *Annemie Otten*
Rationeel geweld voor God
Fundamentalisme in Egypte
- 16 *Chantal Vlijm*
Strijd om een kerk in de Minahassa
Conflicten tussen zending en missie en de beeldvorming hierover (1868-1907)
- 27 *Maria Grever*
Amerika
- 33 *Jan-Maarten de Wit*
'Waar zijn onze tegoeden?'
Verslag van een historisch onderzoek naar Indische tegoeden en de Tweede
Wereldoorlog in opdracht van de overheid
- 40 *Annemie Otten en Liesbeth Timmermans*
'Een kamertje op het Binnenhof'
Carla van Baalen over parlementaire geschiedenis aan de KUN
- 46 *Joke van der Leeuw-Roord*
Europees historisch besef
Euroclio: oorzaak of gevolg?
- 59 *Wiel Lenders*
Column
- 61 De boeken top vijf van...
- 64 *Lettres Provinciales*
Historisch nieuws van Nijmegen en omstreken
- 67 *Wilbert Smulders*
Een 'wijwaterreus'
Besprekingsartikel naar aanleiding van *De keerzijde van het leven*. Anton van
Duinkerken als literatuurcriticus bij 'De tijd' (1927-1952)
- 74 Recensies
- 79 Signalement
- 80 Gegevens over de auteurs

Internationalisering is hét thema van het nieuwe collegejaar van de Katholieke Universiteit Nijmegen (KUN). Tijdens de opening van het collegejaar 2000/2001 op 4 september ging Ron Keller, directeur-generaal internationale samenwerking van het ministerie van Buitenlandse Zaken, in discussie met studenten en docenten over de rol die Nederland zou moeten spelen in de wereld. De KUN geeft met dit thema aan dat zij zich breder en internationaler wil opstellen in het nieuwe millennium. Deze oriëntatie is zo gek nog niet; we bevinden ons immers in het tijdperk van globalisering en digitalisering. Het hele onderwijs in Nederland geeft bovendien blijk van een behoefte de wijde wereld te ontdekken, gestaafd door voorstellen voor een tweetalige middelbare opleiding en het creëren van het internationaal bekende 'bachelor-master' systeem aan de universiteiten.

Natuurlijk kan *Ex Tempore. Verleden Tijdschrift Nijmegen* niet achterblijven. In dit nummer treden we buiten de landsgrenzen en maken uitstapjes naar Egypte, Indonesië, de Verenigde Staten en de Europese Unie. Deze reis biedt een brede schakering: van religieuze en raciale conflictsituaties in heden en verleden, via de Amerikaanse universiteiten, naar het geschiedenisonderwijs in het toekomstige Europa. Naast deze blik over de grens houden we u ook op de hoogte van de ontwikkelingen op onze eigen vertrouwde universiteit via een interview met de directeur van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, dr. Carla van Baalen, een uitgebreide boekbespreking over het Nijmeegse monument Anton van Duinkerken, recensies en signalementen en natuurlijk de laatste plaatselijke nieuwtjes in de *Lettres Provinciales*. Voorts vindt u weer in dit nummer een column van Wiel Lenders en een 'boeken top-vijf', deze keer van studente Roshanak Rahimi.

Hoewel uw internationale uitstapjes voor dit jaar er misschien al weer opzitten, hopen we u op deze manier te kunnen boeien met deze avontuurlijke reis over de grenzen van Nederland en, zoals het een historisch tijdschrift betaamt, over de grenzen van de tijd.

De eindredactie

Annemie Otten

'Rationeel geweld voor God'

Fundamentalisme in Egypte

Afgelopen juni besprak de Volkskrant¹ het boek *De strijd om God. Een geschiedenis van het fundamentalisme*, geschreven door de Britse godsdiensthistorica Karen Armstrong. Volgens de recensent zou iedereen Armstrongs studie moeten lezen. Al was het alleen al omdat in haar boek wordt aangetoond dat fundamentalisme geen achterhaalde vorm van religie is die ergens in een obscuur verleden ontstond, op wonderbaarlijke wijze de aanslagen van het rationele Verlichtingsdenken wist te overleven, en nu alsnog met redelijke argumenten moet worden geslecht. Hoewel de term fundamentalisme in de media vaak wordt beschreven als anti-modern, anti-intellectueel, anti-vrouw en gewelddadig, stelt Armstrong op overtuigende wijze vast dat fundamentalisme een eigentijdse uiting van godsdienstigheid is en een felle reactie op hetzelfde modernisme dat er met zoveel minachting op neerkijkt. De vooronderstellingen die veel westerlingen over fundamentalisten hebben lijken niet te kloppen. Fundamentalisten zijn vaak goed opgeleide mensen, die door individuele gevoelens van onmacht en frustratie een rationele keuze maken voor het fundamentalisme.

In dit artikel wil ik ingaan op de aanhangers van fundamentalistische moslimpartijen. Waarom voelen juist zij zich aangetrokken tot het fundamentalisme? Allereerst zal ik aangeven hoe de term fundamentalisme in dit artikel gebruikt is, wanneer het is opgekomen en hoe het zich ontwikkeld heeft. Vervolgens wordt dieper ingegaan op de theorieën over de aanhang van fundamentalistische bewegingen. Omdat vooral studenten en afgestudeerden tot deze aanhang behoren, zal mijn aandacht hoofdzakelijk naar deze groep uitgaan. Nadat aan de hand van algemene theorieën de opkomst, ontwikkeling en aanhang van fundamentalistische bewegingen beschreven zijn, zal de specifieke situatie in Egypte geanalyseerd worden. Hierbij staat de Moslim Broederschap in Egypte centraal, omdat deze organisatie de belangrijkste inspiratiebron is voor vele Islamitische organisaties in Egypte en verscheidene andere Arabische landen.²

Fundamentalisme en fundamentalistische bewegingen

Oorspronkelijk werd de naam fundamentalisme gegeven aan een specifieke Amerikaans protestantse beweging, die opkwam als reactie op de ontwikkeling van christelijk 'modernisme' in de negentiende eeuw.³ Hoewel fundamentalisme betrekking kan hebben op verschillende godsdiensten wordt het tegenwoordig vooral geassocieerd met de islam. Men spreekt men ook wel van islamisme⁴ of politiek religieuze groeperingen. Over de

¹ De Volkskrant, 9 juni 2000, 37.

² J. L. Esposito, *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, deel 3 (Oxford 1995) muslim brotherhood, 183.

³ J. L. Esposito, deel 2 (Oxford 1995) fundamentalism, 32.

⁴ T. Sunier en A. J. Termeulen, 'Islamisme als tegen-ideologie', in: *Naar de Letter. Beschouwingen over fundamentalisme* (Utrecht 1991) 172-173.

juistheid van de term fundamentalisme wordt vaak gediscussieerd. Het is niet de bedoeling deze discussie hier te bespreken. Ik zal gebruik maken van de term fundamentalisme, omdat die het meest gebruikt wordt om verschillende herlevingsimpulsen bij onder anderen moslims weer te geven.

Omdat in dit artikel de term fundamentalisme centraal staat, lijkt het me van belang kort aan te geven hoe de term hier gebruikt wordt. Daarbij maak ik gebruik van een artikel van M. Riesebrodt⁵, waarin drie kenmerken onderscheiden worden. Het eerste kenmerk is dat fundamentalisme een religieus verschijnsel is. Ten tweede is het een reactie op sociale en culturele veranderingen en als laatste stelt hij dat fundamentalisme een defensieve reactie is, om een vroegere sociale orde te bewaren of te herstellen. Naar mijn mening moeten hier als vierde en vijfde kenmerk de politieke verbinding tussen religie en staat en het onderscheid tussen gewelddadige en niet-gewelddadige fundamentalistische groeperingen aan toegevoegd worden.

Vanaf de jaren zeventig is de aandacht voor fundamentalisme sterk gegroeid, maar nog steeds denken veel mensen bij het horen van de term vooral aan terroristische acties en moordaanslagen. De toename van het aantal fundamentalistische bewegingen en daarmee de angst hiervoor van de westerse wereld vraagt om een serieuze analyse in plaats van alleen maar onderdrukking en bestrijding. Om duidelijker te maken wat de term fundamentalisme inhoudt, zal ik eerst een algemeen beeld geven van de opkomst en ontwikkeling van fundamentalistische bewegingen.

Levensomstandigheden voor moslims zijn in de loop van de tijd veranderd en zullen dat in de toekomst blijven doen. Daarom is het vanzelfsprekend dat ook interpretaties en toepassingen van bronnen van de islam in verschillende tijden en op verschillende plaatsen anders zijn. Vooral in de negentiende eeuw zijn veranderingen in het dagelijks leven sneller, groter, ingrijpender en omvattender geweest dan voorheen. Denk hierbij aan westers imperialisme, secularisme, materialisme, individualisme, economische ontwikkeling, verstedelijking en geloof in vooruitgang door wetenschap en technologie. In de westerse cultuur krijgen deze ontwikkelingen in het algemeen grote waardering, terwijl men ze in de islamitische wereld eerder als een bedreiging beschouwt. Hier staat juist de steeds groter wordende kloof tussen godsdienst en moderne realiteit in de aandacht. Op deze kloof zijn verschillende reacties mogelijk: men kan zich hardnekkig aan tradities blijven houden en de moderne wereld 'negeren', men kan de godsdienst afschuiven omdat deze niet overeenkomt met de realiteit, en men kan tot een soort symbiose komen waarbij beide aspecten aan bod komen. In dit artikel staat vooral de laatste reactie centraal: als antwoord op de steeds moderner wordende eigentijdse maatschappij wil men terugkeren naar de ideale orde uit het verleden, omdat traditionele waarden en normen vandaag de dag vergeten worden. Zo'n terugkeer naar de wortels van een ideologie of geloof die wordt ingepast in de moderne tijd, noemt men ook wel

5 M. Riesebrodt, 'Een vergelijkende studie naar fundamentalisme', in: *Naar de Letter. Beschouwingen over fundamentalisme* (Utrecht 1991) 139-160.

fundamentalisme. Fundamentalisme is als zodanig een reactionaire beweging, komt in alle godsdiensten voor en doet zich gelden op religieus, politiek en cultureel gebied.

In de negentiende eeuw werden veel moslims zich bewust van de macht van het westen. Als eerste reactie hierop probeerde men westerse modellen te gebruiken om islamitische samenlevingen te hervormen, maar in de tweede helft van de twintigste eeuw werd duidelijk dat de gevolgen van deze reactie niet bevredigend waren voor een aantal mensen. Er kwamen islamitisch fundamentalistische bewegingen op die een meer revolutionair standpunt innamen en een oplossing zochten in de boodschap van de islam.⁶ Traditionele waarden en normen moesten worden ingepast in de moderne tijd.

De opkomst van fundamentalisme moet gesitueerd worden in een crisissituatie. Die in de Arabische wereld van de negentiende eeuw vooral samenhang met de komst van het Europese imperialisme. De toenemende invloed van moderne ideeën uit het seculiere Europa op de islamitische wereld had vele gevolgen op politiek, sociaal-economisch en cultureel-mentaal gebied. Op politiek gebied moet men dan vooral denken aan de groeiende bureaucratische overheidscontrole die gepaard ging met onderdrukking en ongelijke politieke verhoudingen. Daarnaast waren er pogingen om staat en religie te scheiden. Ook de legitimiteitscrisis van elites en instituties en militaire tegenslagen, zoals de Arabisch-Israëlische oorlog van 1967, droegen bij tot een politieke crisissituatie. Op sociaal-economisch gebied zijn vooral een snelle urbanisatie en industrialisering van belang. Sociale veranderingen moeten gezocht worden in de uitbreiding van modern onderwijs en de veranderende rol van de vrouw.⁷ Erg belangrijk is de vervanging van patriarchale structuren en sociale normen door moderne, gedepersonaliseerde waarden, bijvoorbeeld ten gevolge van de trek van het platteland naar de stad.⁸ Daarbij kwamen nog de economische onderontwikkeling, de groeiende armoede in de steden⁹ en de ongelijke sociaal-economische verhoudingen. Naast politieke en sociaal-economische crises is ook een culturele crisis¹⁰ ten gevolge van de vernietigende impact van modernisatie van belang. Hierbij moet eveneens gedacht worden aan een identiteitscrisis¹¹, die zich vooral manifesteerde bij de jeugd en de stedelijke migranten. Een mogelijke reactie op deze crisisverschijnselen is terug te vallen op de ideaal gedachte orde uit het verleden.¹² Mensen vinden een oplossing in het zoeken naar authenticiteit.

De ontwikkeling van fundamentalistische bewegingen moet in de twintigste eeuw gesitueerd worden. Het proces van de veranderende betekenis van de islam begint weliswaar in de negentiende eeuw, maar het is vooral in de twintigste eeuw dat we een grote toename van het aantal fundamentalistische bewegingen zien.¹³ De ontwikkeling

6 J. L. Esposito, deel 2 (Oxford 1995) fundamentalisme, 33.

7 F. El Guindi, 'Veiled Activism. Egyptian women in the contemporary Islamic movement', in: *Peuples Méditerranéens* 22-23 (Paris 1983) 79-89.

8 M. Riesebrodt (Utrecht 1991) 164.

9 Ibidem, 150.

10 T. Sunier en A. J. Termeulen (Utrecht 1991) 170.

11 R. H. Dekmejian, *Islam in Revolution. Fundamentalism in the Arab World* (New York 1985) 27-29.

12 M. Riesebrodt (Utrecht 1991) 146.

13 Ibidem, 140.

verschilt per periode en land. Fundamentalistische bewegingen hebben zich voortdurend aangepast aan de concrete omstandigheden. Meestal roept een charismatische leider als antwoord op crisisverschijnselen een fundamentalistisch beweging in het leven die reageert op specifieke situaties in de maatschappij. Het charisma speelt een grote rol bij het succes van een beweging. Deze leider wordt na zijn dood veelal vervangen door een bureaucratische organisatie.¹⁴

Aanhangers

De aanhangers van fundamentalistische bewegingen komen uit verschillende klassen en niet alleen uit de lagere midden- en middenklasse, zoals vaak gedacht wordt. Aanhangers voelen zich meestal aangetrokken tot het fundamentalisme vanwege concrete ervaringen die zij opdoen in een crisissituatie. Hierbij moet wel rekening worden gehouden met het feit dat crisisverschijnselen niet op ieder individu dezelfde impact hebben. Bepaalde categorieën individuen en sociale groepen zijn gevoeliger voor bepaalde verschijnselen en daardoor een makkelijker 'doelwit' voor fundamentalistische bewegingen. Iemands sociaal-economische positie, psychische toestand, leeftijd, geslacht, mate van geschooldheid en beroep spelen hierbij een belangrijke rol.

Het is gebleken dat in de islamitische wereld de jeugd het meest ontvankelijk is voor de roep van islamitische bewegingen.¹⁵ Vooral studenten en afgestudeerden met een wetenschappelijke en technische achtergrond voelen zich ertoe aangetrokken. Zij vormen in het algemeen de voorhoede van veel fundamentalistische organisaties, omdat zij in aanraking komen met andere (westerse) ideologieën, machtsverhoudingen en oplossingen voor de inrichting van de samenleving. 'Men moet zich ervan bewust zijn dat er iets anders is en men moet dat andere ook kennen, interpreteren en verklaren', aldus Sunier en Termeulen.¹⁶ Studenten en opgeleide delen van de middenklasse zijn mensen die meer diepgaand beïnvloed zijn door het modernisatieproces. Zij hopen en verwachten hogerop te komen, maar worden in deze verwachting gefrustreerd.¹⁷

Specifieke ervaringen van aanhangers hebben bijgedragen tot ontevredenheid ten aanzien van de veranderende sociale orde. De overeenkomst tussen fundamentalisten is het streven naar een morele orde en een vrome leefwijze, en niet hun economische positie.

'Zonder het belang van sociaal-economische factoren voor de vorming van ervaring, bewustzijn en groepsidentiteit te willen ontkennen, kan men eenvoudig aantonen dat ook andere categorieën een bijdrage leveren, zoals etniciteit, ras, geslacht, leeftijd, generatie, verwantschap, sociaal-morele overtuigingen, ideale leefwijzen en tradities, of ze nu religieus, cultureel, regionaal of politiek van aard zijn. Tot voor kort was de lagere middenklasse-status

14 R. H. Dekmejian (New York 1985) 63.

15 Ibidem, 49.

16 T. Sunier en A. J. Termeulen (Utrecht 1991) 174-175.

17 Ibidem, 178-179.

een wijd en zijd aanvaard kenmerk van de aanhang van elke rechtse extremistische groepering.¹⁸

De maatschappelijke samenstelling van dergelijke bewegingen is echter lang niet zo homogeen als vaak wordt aangenomen.

De fundamentalistische aanhang woont vaak in grote steden, waar de personalistische en patriarchale structuren die zij zo waarderen overstemd zijn door moderne, gedepersonaliseerde, bureaucratische structuren. Deze moderne structuren zijn er tevens de oorzaak van dat veel academici 'mislukken'.¹⁹ Zij ondervinden vooral moeilijkheden bij het zoeken naar werk. De mobilisatie van fundamentalisme kan daarom ook het best begrepen worden als een reactie op de sociaal-culturele differentiatie binnen de groeiende steden. Het traditionele milieu wordt hier belaagd door een modernistisch milieu. Dat maakt een culturele reproductie van het traditionele milieu vrijwel onmogelijk. Om te overleven als culturele kracht moet volgens Riesebrodt het traditionele milieu omgevormd worden tot een fundamentalistische beweging.²⁰ De jongere generatie is erg belangrijk bij culturele reproductie. Daarom speelt de beïnvloeding van religieuze genootschappen en openbare scholen een grote rol. 'While the freedom and delights of city life proved seductive for some, for many Islamically minded young Egyptians modern Egyptian life produced a sense of isolation and alienation.'²¹ Een islamitische organisatie biedt als antwoord hierop een nieuw gemeenschapsgevoel dat gebaseerd is op een islamitische ideologie en dat zorgt voor een gevoel van identiteit en continuïteit.

Naast de jeugd voelen ook stedelijk migranten, politiek bewuste individuen, kleine landeigenaren, winkeleigenaren, bureaucraten, kunstenaars, arme boeren, stedelijke armen en *tribesmen* zich aangetrokken tot fundamentalistische bewegingen.²² Zij worden economisch benadeeld en/of zijn bang hun culturele traditie te verliezen. Een brede aanhang dus, en zeker niet alleen personen uit de lagere midden- en middenklasse. Dat cliché blijkt niet op te gaan.

Egypte

Religie speelt een belangrijke rol in Egypte. Ongeveer 90% van de Egyptenaren is Soennimuslim. Daarnaast bestaan er verschillende religieuze minderheden, zoals kopten, Grieks-orthodoxen, protestanten en joden.²³ Ook fundamentalistische groeperingen spelen een belangrijke rol in de Egyptische samenleving. Deze groepen kenden de afgelopen eeuw periodes van groei en onderdrukking (zie onderstaande tabel). Zij verkregen echter nooit de positie van ideologische of politieke hegemonie.²⁴ In de jaren veertig en vijftig waren de fundamentalistische bewegingen groot, verenigd en bedreigend. Dit in tegenstelling

18 M. Riesebrodt (Utrecht 1991) 151.

19 Ibidem, 155.

20 Ibidem, 156.

21 J. L. Esposito, *The Islamic Threat. Myth or Reality?* (New York/Oxford 1992) 138.

22 R. H. Dekmejian (New York 1985) 50-52.

23 J. L. Esposito, deel I (Oxford 1995) Egypt, 428.

24 B. Rubin, *Islamic Fundamentalism in Egyptian Politics* (London 1990) 10.

tot de late jaren vijftig en zestig, toen tijdens Nassers regime de Moslim Broederschap onderdrukt werd. In de jaren zeventig was er onder Sadat weer sprake van een opleving van de Moslim Broeders. Daarnaast kwamen er in die periode ook revolutionaire bewegingen op die wél onderdrukt werden. Tijdens het huidige regime van Mubarak mag de Broederschap functioneren zolang het geen geweld gebruikt en geen autoriteiten aanvalt. Toch is vanaf 1986 de onrust in Egypte weer toegenomen, maar de Egyptische staat heeft laten zien dat ze sterk staat.

Selected indicators of sociopolitical unrest, 1952-93

	Nasser years 1952-'70 No.	Sadat years 1971-'81 No.	Mubarak years 1982-'93 No.	Total No.
Demonstrations	10	16	36	62
Strikes	2	13	16	31
Riots	3	6	55	64
Attempted coups	2	2	0	4
Attempted assassinations	2	2	12	16
Assassinations	0	2	16	18
Arrests (detention orders)	14,000	19,000	25,000	58,000
Hard labor sentences	42	69	53	164
Death sentences	27	20	27	74
Casualties	49	205	1,557	1,811
Total	14,137	19,315	26,772	60,218
Annual average	783	1,737	2,231	1,423

Source: Ibn Khaldoun Center for Development Studies, files of Islamic Activism Research Project²⁵

De belangrijkste fundamentalistische groep in Egypte is de Moslim Broederschap. Deze beweging werd in 1928 gesticht door Hasan al-Banna (1906-1949) om islamitische normen en waarden, en goede werken te verspreiden. Het doel van de beweging was de verandering van sociale en politieke omstandigheden. De Broederschap kwam op als reactie op de Egyptische autoriteiten die zich niet aan de wetten van de islam hielden, wat een overheersing door imperialisten tot gevolg had. De Moslim Broederschap werd al snel de best georganiseerde en grootste politieke groep in Egypte.²⁶ De oprichter al-Banna was vanaf zijn jeugd lid van de *Hasafiyah* soefibroederschap. Na zijn studie aan het *teachers' training college* ging hij naar Dar Al-'Ulum in Cairo, een moderne Egyptische universiteit, in 1872 gesticht naar westers model. Al-Banna wilde terugkeren naar de bronnen van de islam en stromingen van buitenaf verwerpen. In 1933 maakte hij van de Moslim Broederschap een politieke beweging. Geloof in één God en de openbaringen aan de profeet vormden twee belangrijke thema's in zijn denkbeelden. Hij verwierp de beweging voor secularisatie die ontstaan was in de negentiende eeuw en verzette zich

25 I. Saad Eddin, 'The changing Face of Egypt's Islamic Activism', in: *Egypt, Islam and Democracy. Twelve Critical essays* (Cairo 1996) 73.

26 J. L. Esposito, deel 3 (Oxford 1995) Al-Banna, 410-411.

tegen het seculiere Arabische nationalisme, omdat Arabieren volgens hem de achterban van de islam vormen. In 1949 werd al-Banna vermoord op verdenking van allerlei terroristische aanslagen. Al-Banna lijkt duidelijk het voorbeeld van een charismatische leider, die inspringt op de gevolgen van een sociale crisis in de jaren dertig. Deze crisis werd gekarakteriseerd door politieke, culturele en economische penetratie van het westen.²⁷ De Broederschap trok in deze periode vooral bureaucraten, advocaten, doctoren, studenten, arbeiders, kleine winkelhouders en enkele boeren. Dit was voornamelijk een stedelijke elite uit de lagere midden- en middenklasse. Al-Banna zelf kwam uit de groep van academici, die de westerse overheersing van dichtbij heeft meegemaakt. Net als zijn volgelingen voelde hij zich als gevolg van veranderende waarden en normen benadeeld in zijn verwachtingen.

In de late jaren veertig maakte de Broederschap steeds meer gebruik van geweld en vormde ze een bedreiging voor de monarchie die hierop reageerde door de Broederschap te onderdrukken. Aan deze onderdrukking kwam een eind met de toetreding van de Wafd-regering in januari 1950, toen de Broederschap de legale status terugkreeg. In 1952 kwamen, na een revolutie, de Vrije Officiëren onder leiding van de populaire Gamal' Abd al-Nasser (1918-1970) aan de macht. De hierop volgende periode van 25 jaar kreeg het pan-Arabisme de hegemonie en verdween de politieke islam. Ook in verband met de dood van charismatisch leider al-Banna stond de Moslim Broederschap niet zo sterk meer als voorheen. In 1964 bevrijdde Nasser eerder gevangengenomen Moslim Broeders om in politiek opzicht marxistisch linkse groeperingen tegen te hangen. Een duidelijke vorm van een tactisch verbond, wat ook Anwar Sadat (1918-1981) heeft toegepast in de jaren zeventig. Sayyid Qutb was op dit moment de leidende theoreticus van het fundamentalisme. Hij is een van de meest bekende islamitisch activisten van het Egypte van de twintigste eeuw.²⁸ Qutb schreef over de fouten van de islamitische samenleving van zijn tijd en over de idealisatie van het geloof door de woorden van de heilige teksten. Zijn denkbeelden werden gedomineerd door het idee dat de leiders van de islam in *jahiliyyah* leven. Dat wil zeggen dat ze zich niet houden aan Allah's wet. Volgens Qutb is en blijft de islam tijdloos qua ideeën en praktijken, dus is er geen excuus voor mensen om zich niet aan de islam te houden. Qutb studeerde net als al-Banna aan de Dar al-Ulum, was lid van de Wafd en de Sa'dist partij en bezocht verschillende westerse landen. In 1953, een jaar nadat de Vrije Officiëren de macht grepen werd hij lid van de Moslim Broederschap. De voorheen goede relatie tussen de Vrije Officiëren en de Moslim Broederschap was toen verslechterd, omdat beide groepen een andere agenda hadden. Qutb werd twee keer gearresteerd op verdenking van terroristische aanslagen en in 1966 werd hij geëxecuteerd. Qutb's formulering werd een startpunt voor veel radicale leiders.²⁹ Zijn denkbeelden kregen des te meer aanhang ten gevolge van een mislukking van het pan-Arabisme, de steeds toenemende invloed van westerse culturen en waarden in Egypte en de migratie van het platteland naar de steden. Qutb was net als al-Banna door

27 R. H. Dekmejian (New York 1985) 80.

28 J. L. Esposito, deel 3 (Oxford 1995) Sayyid Qutb, 400-404.

29 J. L. Esposito (New York/Oxford 1992) 129.

zijn studie van dichtbij in aanraking gekomen met westerse denkbeelden. Hij was zich bewust van de veranderende maatschappij en wilde als reactie hierop terugkeren naar morele waarden en normen uit het verleden.

Met de komst van Sadat in 1970 kreeg de Moslim Broederschap een nieuwe kans om weer op te leven. Het grootste deel van de Broederschap koos ervoor om binnen de regels van Sadats regime te leven. Toch was er ook een kleine revolutionaire groep, bestaande uit vrijgelatenen en door hen beïnvloede jongeren, die een radicale, gewelddadige weg koos. Crisisverschijnselen aan het eind van de jaren zeventig, zoals een poging tot verlaging van de voedselsubsidies en een regering die de revolutionairen wil onderdrukken, deden de revolutionaire groeperingen groeien. Ook het succes van de Iraanse revolutie van 1979, de *Camp David*-akkoorden met Israël en de Egyptisch Israëlische vrede, deden de onrust toenemen en moedigden de radicale fundamentalistische bewegingen aan. Sadats regime maakte gebruik van de staatsradio en -televisie en krantencolumns om het anti-regime van de fundamentalisten te neutraliseren.³⁰ Het regime zelf bevorderde nu een gematigde versie van de islam.

Revolutionaire groepen kwamen meestal op rond lokale leiders in Asyut, Minya, Fayum, Cairo en Giza. Zij verkregen leden uit de *presidential guard*, militaire intelligentia, burgerlijke dienaars, radio- en t.v.-medewerkers, studenten en professoren.³¹ Net als in de jaren vijftig kwamen ook deze aanhangers vooral uit de lagere midden- en middenklasse. Wat betreft studenten moeten we aan het eind van de jaren zeventig rekening gaan houden met het toenemend aantal vrouwelijke studenten (vooral in bètavakken).³² Omdat de vrouw en haar relatie tot de man in de publieke sfeer centraal staan in de ideologie van de islamitische beweging, is het van belang zich te realiseren dat er op universiteiten en arbeidsplaatsen steeds meer vrouwen tot dit publieke leven toetraden.

Zoals al eerder gezegd, koos het grootste deel van de Moslim Broederschap voor een meer gematigde, geweldloze, evolutionaire weg in samenwerking met de staat. Ondanks het feit dat het merendeel van de Moslim Broeders deze evolutionaire weg had gekozen, bleef de angst voor radicale fundamentalisten bestaan. Radicale groeperingen deden een oproep voor echte gelovigen om zich te keren tegen de on-islamitische staat en leider Sadat met als doel de creatie van een islamitische staat.³³ Dit had tot gevolg dat de revolutionaire groepen met harde hand werden onderdrukt, net zoals Nasser dat in de jaren vijftig had gedaan. Ook probeerde het regime het fundamentalisme op universiteiten zwakker te maken. Als Sadat in 1981 wordt neergeschoten door een terrorist van de al-Jihad (een splintergroep van de Broederschap die al eerder een moordaanslag op Nasser hadden gepleegd), betekent dit een nieuw keerpunt voor het fundamentalisme in Egypte.

30 B. Rubin (London 1990) 20.

31 J. L. Esposito (New York/Oxford 1992) 134.

32 F. El Guindi (Paris 1983) 86.

33 R. H. Dekmejian (New York 1985) 100.

Ondanks de moord op Sadat door een extremistische aftakking van de Moslim Broederschap was de organisatie onder het politieke systeem van Hosni Mubarak (1928) in staat te overleven. Mubarak versterkte het politieke contract met leiders van legale oppositiepartijen, om samen sterk te staan tegen het islamitisch extremisme. Mubarak's eerste regeringsjaren waren een periode van relatief sociale vrede. De Moslim Broederschap ging door met verkiezingsactiviteiten, ondanks dat het geen vestiging van de shari'ah als basis van alle wetten kreeg doorgevoerd. Een democratische weg lijkt een goede manier waarop islamitische bewegingen zich kunnen ontwikkelen. Toch moet men zich hierbij afvragen in hoeverre een democratische oplossing haalbaar is voor islamitische bewegingen in landen waar van een parlementaire democratie, zoals wij die in het westen kennen, nauwelijks sprake is.

Tempel ter ere van Hatsjepsoet in Luxor (Westoever) waar in het najaar van 1997 een terroristische aanslag is gepleegd (foto: Annemie Otten)

Een belangrijk punt voor de Moslim Broederschap vormden de verkiezingen van 1984. De Wafd-partij zette Moslim Broeders op de Wafd-lijst in ruil voor stemmen. De Broederschap hield daarbij discipline over de eigen leden en de eigen ideologie. Daarnaast koos de Moslim Broederschap voor moderne organisaties en instellingen, voorzag zelf in onderwijs en sociale welvaartsdiensten en maakte gebruik van moderne technieken en massacommunicatie om hun boodschap te verspreiden. Het doel van deze invalshoek was het vormen van een nieuwe generatie modern opgeleide, maar islamitisch georiënteerde leiders, die een plaats in konden nemen in alle sectoren van de

maatschappij en vooral in de hogere posities.³⁴ Als men namelijk uiteindelijk een islamitische staat wilde vestigen was het van belang om ook de maatschappij door een geleidelijk proces van sociale verandering te islamiseren.

Radicale, gewelddadige groepen functioneren vooral op campussen en in sommige lokale gemeenschappen.³⁵ Er zijn enkele terroristische acties, maar ondanks het gebruik van wapens, bommen, kidnapping en moord blijft de staat sterk.³⁶ De toeristenindustrie (vooral in 1992 en 1993) daarentegen heeft veel meer van de terroristische aanslagen te vrezen. Tactische en strategisch fouten van islamitisch strijders, verbetering van de bekwaamheden van de veiligheidsdienst, een groeiende mogelijkheid om politiek dialoog met oppositiepartijen te voeren en een maatschappij die steeds meer opkomt tegen extremisme brengen de situatie in Egypte meer onder controle.³⁷ Hoewel radicale groeperingen door de jaren heen klein en gefragmenteerd zijn gebleven, kan een nieuwe crisissituatie hun aanhang weer doen vergroten. Gelukkig trekt de manier van een vredige islamitische opleving steeds meer mensen aan, of ze nu uit midden- of hogere klassen komen, geschoold of ongeschoold, professor of boer, jong of oud, man of vrouw zijn.³⁸ In de jaren tachtig waren er wel degelijk crisisverschijnselen, zoals dalende oliepijzen, economische problemen en ten gevolge daarvan enorme buitenlandse schulden, maar het aantal opkomende radicale fundamentalistische bewegingen bleef relatief klein. Een voorbeeld van geweld in de jaren tachtig is de toestand in West Munira.³⁹ West Munira is gelegen aan de rand van het oude district Imbaba, Gizeh, over de Nijl vanaf Cairo's elite buitenwijk Zamalek. Het oppervlak is net als Zamalek 21 km², maar er wonen tien keer zoveel mensen. Er zijn geen scholen, ziekenhuizen, clubs, riolering, openbaar vervoer en politiebureaus. In 1989 nam een kleine groep islamitische strijders, geleid door de 27 jaar oude man Sheikh Gabr, de leiding over. Voor een periode van drie jaar inden zij belasting en legden zij eigen wetten en islamitische morele codes op.

In de afgelopen jaren is het moskeebezoek gestegen en zijn er steeds meer vrouwen die zich naar de traditionele islamitische mode gaan kleden. Vooral bij schoolmeisjes is er sprake van een groeiend sociaal en moreel conservatisme. Deze laatste trend doet zich voor vanaf de jaren zeventig: steeds meer geschoolde jeugd uit de stedelijke middenklasse gaat zich naar de traditionele mode kleden. Zij beïnvloedden met dit idee ook weer andere klassen en leeftijdsgroepen.⁴⁰ Hoewel men vanaf de jaren twintig de sluier juist steeds vaker achterwege liet om de status van Egyptische vrouwen te verhogen, kwam vanaf de jaren zeventig een nieuwe vorm van sluieren op om de vrouw te laten deelnemen in het publieke leven zonder een verleidend seksobject te zijn. De toenemende deelname van vrouwen aan het publieke leven is een interessant

34 J. L. Esposito, *The Islamic Threat. Myth or Reality?* (New York/Oxford 1992) 122-123.

35 R. H. Dekmejian (New York 1985) 102-103.

36 I. Saad Eddin (Cairo 1996) 78.

37 Ibidem.

38 J. L. Esposito (New York/Oxford 1992) 139.

39 I. Saad Eddin (Cairo 1996) 75.

40 F. El Guindi (Paris 1983) 79.

verschijnsel binnen de islam. In de ideologie van de islamitische beweging staat de vrouw en haar relatie tot de man in de publieke sfeer centraal.⁴¹ Volgens culturele tradities worden de seksen gescheiden gehouden, maar in het sociale leven van de nieuwe generatie kan dat niet.

Socioeconomic profile of Egypt's Islamic militants 1970s-1990s, (percentages)

	1970s	1980s	1990s
<i>Age</i>			
Under 20	5	11	23
20-25	28	31	48
25-30	61	53	24
Over 30	6	5	5
<i>Formal education</i>			
Below secondary	2	5	9
Secondary	8	12	29
Junior college	11	24	42
College and postgraduate	79	59	20
Elite majors (e.g. medicine)	51	27	11
<i>Residence</i>			
Villages	0	7	18
Shantytowns ('ashwa'iyaf)	8	16	36
Towns	37	43	31
Large cities	55	34	15

Source: Ibn Khaldoun data files from the Islamic activism research project⁴²

Aan de hand van bovenstaande tabel is te zien dat er in de jaren negentig een verandering heeft plaatsgevonden in de samenstelling van radicale islamitische groeperingen in Egypte. Hoewel in de jaren zeventig 80% van de aanhang van deze bewegingen nog uit studenten of afgestudeerden bestond, is dat percentage in de jaren negentig gedaald naar 20%. Er is een trend waar te nemen richting een jongere en minder geschoolde aanhang van radicaal fundamentalistische bewegingen vergeleken met de jaren zeventig en tachtig. Daarnaast komen leden ook meer van het platteland, uit kleine steden en krottenwijken. De islamitische 'strijders' kiezen in deze tijd ook steeds meer voor moderne communicatiemogelijkheden en fundamentalisme verschijnt steeds vaker in de Egyptische media.⁴³ Waarschijnlijk heeft de veranderende aanhang te maken met de langzaam veranderende Egyptische maatschappij.

Ook in de jaren negentig was er sprake van verschillende crises. Op sociaal gebied zijn de ongelijkheid en werkloosheid gestegen, waarmee de structurele ellende en een gevoel van relatieve verslechtering zich hebben verspreid. Daarnaast was er een

41 Ibidem, 87.

42 I. Saad Eddin (Cairo 1996) 75.

43 M. Tadros, *Women: the Perspective of Fundamentalist Discourse and its Influence on Egyptian Artistic Creativity and Cultural Life* 4 (Cairo 1999) 2-3.

economische crisis, die vooral te maken heeft met een snel groeiende bevolking, een toename van buitenlandse schulden en inefficiënte investeringen. Politiek gezien treedt er een langzame democratisering op, terwijl men zich cultureel nog steeds met de discussie tussen authenticiteit en moderniteit bezighoudt. Daarbij komt nog dat de rol van Egypte in de regio verminderd is. In zaken met betrekking tot het Arabische Midden-Oosten ten opzichte van Israël, Iran en olierijke Arabische landen heeft Egypte minder te zeggen dan voorheen. Tegelijkertijd wordt Egypte in internationaal opzicht steeds meer afhankelijk van het westen. Deze crises hebben, zoals eerder gezegd, verschillende effecten op verschillende sociaal-economische groepen.

De nieuwe middenklasse (zoals technocraten en bureaucraten) is armer geworden. Zij voelen het verlies van een eeuwenoude rol als leidende politieke macht in de maatschappij. Daarnaast is er het 'lumpenproletariaat' dat het snelst groeit en inmiddels ongeveer een kwart van de totale bevolking omvat.⁴⁴ Hoewel het lumpenproletariaat zich aanvankelijk in de steden bevond, heeft het zich de laatste jaren verspreid naar landelijke gebieden van middengrote steden. Het lumpenproletariaat is als sociaal-economische groep het meest vlambaar en manipuleerbaar. Met de groei en verspreiding van deze groep is (groten)deels de verschuiving in de aanhang van fundamentalistische groeperingen te verklaren, zoals te zien in bovenstaande tabel. De derde significante groep is die van de hoogste economische klasse, die door Sadat's open economische systeem rijker is geworden en meer afstandelijk van de rest van de maatschappij vanwege internationale connecties, buitenlandse woningen en bankrekeningen in het buitenland.

Conclusie

Uit dit artikel is gebleken dat extremistische acties zeker niet irrationeel zijn. Er zijn specifieke oorzaken die acties motiveren, zoals werkloosheid, acuut huizentekort, armoede, Sadat's open economische programma of de Camp David-akoorden met Israël. Hoewel de aanhang van de Moslim Broederschap in Egypte grotendeels bestaat uit personen uit de lagere midden- en middenklasse, werven fundamentalistische groeperingen hoofdzakelijk leden bij de studerende, stedelijke jeugd. Zij voelen zich namelijk cultureel en economisch benadeeld voelen, en zijn in aanraking gekomen met westerse modernistische ideeën. Natuurlijk heeft de psychische onzekerheid, werkloosheid, gebrek aan identiteit van deze personen hiermee te maken.

Wel moet opgemerkt worden dat de radicale islamitische groeperingen van de jaren negentig in Egypte vooral aanhang krijgen van lagergeschoolde, nog jongere personen, die veelal van het platteland of uit kleinere steden en krottenwijken komen. Deze nieuwe ontwikkeling is in tegenspraak met de theorie, die ik gehanteerd heb ten opzichte van de aanhang van fundamentalistische bewegingen. Dit wordt waarschijnlijk veroorzaakt doordat de situatie voor de hogeropgeleide jeugd in de steden in de jaren negentig beter is geworden. Zij zoeken eerder naar een meer vredige oplossing voor hun problemen en een samenwerking met de staat. Ook de Moslim Broederschap, die grotendeels de

⁴⁴ I. Saad Eddin (Cairo 1996) 75.

evolutionaire weg is ingeslagen, richt zich op het modern onderwijzen van de nieuwe generatie.

Hoewel in de steden de fundamentalistische bewegingen minder gewelddadig te werk gaan, neemt op lokaal gebied het geweld toe, omdat men minder tevreden is met de huidige situatie. Ook staat men hier verder af van de regering en haar beslissingen, wat een samenwerking in hun ogen niet erg makkelijk maakt. De jeugd heeft weinig mogelijkheden tot het volgen van modern onderwijs en komt dus niet of nauwelijks in aanraking met moderne westerse ideeën. Zodra er een charismatische, fundamentalistische leider opstaat, zijn deze jonge mensen makkelijk te manipuleren, vanwege de ontevredenheid met hun huidige leefomstandigheden. Terugkeer naar de ideale orde uit het verleden kan een uitkomst bieden, als men zich al bewust is van het religieuze doel van de acties, die zij ondernemen.

Strijd om een kerk in de Minahassa

Conflicten tussen zending en missie en de beeldvorming hierover¹

De laatste jaren worden wij via kranten en televisie opgeschrikt door beelden van conflicten tussen moslims en christenen in Indonesië. De duidelijkste voorbeelden zijn wel de vele beelden die ons bereiken van de Molukse eilanden. Godsdienstconflicten in Indonesië zijn niet iets van de laatste tientallen jaren. Toen Indonesië nog Nederlands-Indië heette, was er al sprake van strijd tussen de verschillende godsdiensten. Ook toen konden de conflicten hoog oplopen. In dit artikel wil ik de problemen c.q. conflicten tussen katholieken en protestanten analyseren. Ik zal mij daarbij beperken tot conflicten in een bepaald gebied: de Minahassa in Noord Celebes (het huidige Sulawesi). Daar ging het om de grote vraag: wie heeft het meeste recht om in dit gebied te werken?

Rond 1500 kwamen uit Zuid-Europa afkomstige franciscanen en jezuïeten het katholieke geloof verkondigen in de Indische archipel. De inheemse bevolking woonde zeer verspreid en had daarom ook veel verschillende soorten godsdiensten. De belangrijkste hiervan waren het hindoeïsme en de islam. Toen de Verenigde Oost-Indische Compagnie (V.O.C.) een eeuw later bezit nam van de archipel waren er ruim 200.000 katholiek gedoopten. De leiders van de V.O.C. waren sterk protestants georiënteerd en wilden geen katholieken in hun gebied. Zij vervolgden de katholieken of lijfden hen in bij de protestantse zending. Toen de V.O.C. en de Nederlandse Republiek niet meer bestonden, werd in 1807 (naar voorbeeld van wat eerder al in Nederland was gebeurd) de vrijheid van godsdienst geproclameerd in Nederlands-Indië. Desondanks was de houding van de regering tegenover godsdienstige uitingen in het algemeen niet toeschietelijk.² In 1837 werd artikel van het 123 regeringsreglement ingevoerd. Hierin stond:

'De christen leeraars, priesters en zendelingen moeten voorzien van eene door of namens den gouverneur-generaal te verlenen bijzondere toelating om hun dienstwerk in een bepaalde gedeelte van Nederlandsch-Indië te mogen verrichten. Wanneer de toelating schadelijk wordt bevonden, of de voorwaarden daarvan niet worden nageleefd, kan zij door den gouverneur-generaal worden ingetrokken.'³

¹ Dit artikel is een bewerking van mijn niet gepubliceerde doctoraalscriptie: *Strijd om een kerk in de Minahassa. Conflicten tussen protestantse zendelingen en katholieke missionarissen om de vraag wie het meeste recht had om in de Minahassa te werken en de invloed die beide partijen hebben proberen uit te oefenen bij de regering in Nederland en Nederlands-Indië om een gunstige oplossing voor de eigen partij (1868-1907)* Vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de Katholieke Universiteit te Nijmegen 1999.

² Els Stolker, 'Katholieken, protestanten en de overheid in de Minahassa (1898-1907). Problematiek rond de oprichting van een R.K. meisjesschool' in: *Jaarboek KDC* 20 (1990) 74.

³ Zie J.W. van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland* (Den Haag 1955) deel IV, 312.

De opzet was dat de toelating tot missionering afhankelijk was van de dreiging van rustverstoring door inlanders in het gebied waar gepredikt zou worden. De Nederlandse regering wilde echter ook de rustverstoring die zou kunnen ontstaan uit de onderlinge verdeeldheid van genootschappen tegengaan. De regering wilde met behulp van het artikel de dubbele zending voorkomen. Het betekende ook dat de missionarissen en zendelingen hun werkkring moesten beperken tot de inlanders, die nog heidens of mohammedaans waren. De werkzaamheden mochten niet worden uitgestrekt tot personen die al tot een christelijke kerkgenootschap behoorden.⁴

Centraal in mijn artikel staat de beeldvorming die verschillende partijen hadden over de conflicten in de Minahassa. Ik behandel de drie belangrijkste partijen: katholieken, protestanten en de Nederlandse overheid (zowel in Nederlands-Indië als in Den Haag). Eerst belicht ik de achtergronden: de missie en zending en regeling van het bestuur in Nederlands-Indië. Vervolgens komen de specifieke problemen in de Minahassa en de reactie/beeldvorming van de drie partijen hierover aan bod. Hierbij wordt speciaal aandacht geschonken aan dienstreizen van katholieke pastoors in de Minahassa en aan de aanvraag van een vaste vestigingsplaats voor een pastoor. Hier houd ik mij zoveel mogelijk aan de namen en titels zoals die in de tijd waarover dit artikel gaat (1868-1907) gebruikt werden. Zo heb ik het bijvoorbeeld over Nederlands-Indië in plaats van Indonesië.

De missie en zending

De protestantse en katholieke kerk in Nederlands-Indië verkeerden organisatorisch in een andere positie dan in Nederland zelf. Artikel 1 van het Koninklijk Besluit luidde: 'Alle Protestantsche Kerken in Nederlandsch Oost- en West-Indië zullen voortaan onder één en hetzelfde Bestuur worden vereenigd.' Deze opzet was koning Willem I in Nederland niet gelukt. De koning stelde ook een 'Commissie tot de zaken der Protestantsche kerken in Nederlandsche Oost- en West-Indië' in.⁵ Deze instantie werkte als een adviesorgaan van de regering omtrent benoemingen, overplaatsingen en inzegeningen van predikanten. De zendelingen die uitgezonden werden door het in 1797 opgerichte Nederlands Zendeling Genootschap (NZG) kregen een klein salaris van de regering. De protestantse kerk was met deze geregementeerde vorm niet in alle opzichten gelukkig en heeft verschillende keren geprobeerd om de band met de staat te verbreken.⁶

De positie van de katholieke kerk in Nederlands-Indië was tijdens de negentiende eeuw zwak. In 1843 waren er vier priesters werkzaam, van wie de 'Pastoor van Batavia' missie-overste was. Ook hier stond de katholieke kerk voor een groot deel onder het gezag van de regering. Missionarissen werden (net als zendelingen) door de regering benoemd en verplaats. In 1845 kreeg men uit Rome toestemming om in de koloniën een missie-overste te benoemen met bisschoppelijke waardigheid. Monseigneur (Mgr.) J. Grooff was de eerste bisschop en apostolisch vicaris in Nederlands-Indië. Hij kreeg al

⁴ A. Mulders, *De missie in tropisch Nederland* ('s-Hertogenbosch 1940) 153.

⁵ KB 7 december 1820, nr. 113.

⁶ Encyclopedie van Nederlandsch-Indië (Den Haag, Leiden 1927) 647-651.

snel grote onenigheid met de regering en werd het land uitgezet. Na overleg met de Heilige Stoel kwam men tot een voor alle partijen bevredigende oplossing. Mgr. P.M. Vrancken kon in 1848 met vijf nieuwe priesters naar Batavia vertrekken om het werk voort te zetten.⁷ Men kreeg al snel behoefte aan meer geestelijke leiders, omdat er ook van verafgelegen eilanden (bijvoorbeeld de Minahassa streek) verzoeken om geestelijke hulp kwamen. De jezuïeten boden versterking en arriveerden in 1859 op Java. Aanvankelijk assisteerden de jezuïeten, later kregen zij de leiding over de hele Indische missie. Op den duur werden andere orden aangezocht om de zielzorg voor de buitengewesten over te nemen.

De Minahassa

De Minahassa is het gebied op het noordoostelijk deel van het eiland Celebes (het huidige Sulawesi). Het gebied is ongeveer 140 kilometer lang en 50 kilometer breed en grenst in het zuidwesten aan land en voor het overige aan zee. Het landschap is bergachtig en wordt beheerst door enkele grote vulkanen.⁸ Hierdoor is de grond vulkanisch en vruchtbaar. De Minahassa is een agrarisch gebied. In de negentiende eeuw werden producten verbouwd als rijst, maïs, koffie, kruiden en groenten. Ook de visvangst was een middel van bestaan. Het was vooral de koffiecultuur die belangrijk was.

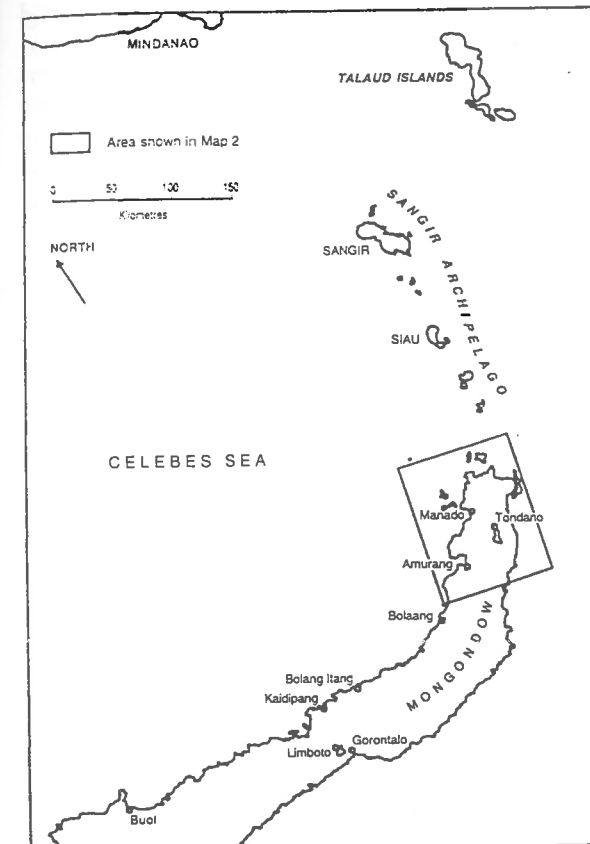

Uit: David E. F. Henley, *Nationalism and regionalism in a colonial context. Minahassa in the Dutch East Indies* (Leiden 1996)

7 De gouverneur-generaal zou bij zijn beslissing niet langer op kerkelijk terrein treden en geestelijken benoemen op voordracht van de vicaris. De bewindsman zou alleen beoordelen of de (over)plaatsingen schadelijk zouden kunnen zijn voor de openbare orde en rust. Zie: J.G.C. Vriens, '400 Jaren Missie', in: *Onze missiën in Oost en West-Indië. Koloniaal Missie Tijdschrift* 4 (1920) 28-31.

8 M. Hekker, *Minahassers in Indonesië en Nederland. Migratie en cultuurverandering* (Den Haag 1993) 36.

De naam Minahassa betekent letterlijk: eenwording. Deze term werd voor het eerst gebruikt in 1789. Toen was het een aanduiding voor de landraad van opperhoofden. Na 1822 werd de benaming gebruikt om de landstreek van Manado aan te duiden. Hoewel de term duidde op eenheid, waren er vele interne conflicten in het gebied. Voor de koloniale macht in dit gebied was het belangrijk om een eenheid te creëren. Dit leidde tot een grote bemoeienis van de koloniale macht met de walak (een gemeenschap die uit verschillende nederzettingen bestond). Door deze walaks te integreren in de administratie van de koloniale regering, bond de koloniale macht deze gemeenschappen aan hun systeem, waardoor de kans op opstanden minder groot zou zijn.⁹

Uit: David E. F. Henley, *Nationalism and regionalism in a colonial context. Minahassa in the Dutch East Indies* (Leiden 1996)

9 D. Henley, *Nationalism en regionalism in a colonial context. Minahassa in the Dutch East Indies* (Leiden 1996) 36-38.

De contacten tussen de Minahassa en het westen gaan terug tot de zestiende en zeventiende eeuw. Toen werd er handel gedreven tussen de Minahassers en de Spanjaarden en Portugezen. In de zeventiende eeuw kreeg de V.O.C. belangstelling voor de Minahassa. In 1602 had de V.O.C. van de Staten-Generaal een octrooi gekregen, waarin als eerste plicht 'de uitbreiding van het Christendom' stond voorgeschreven. Toch waren de belangrijkste motieven voor de vestiging van een handelscompagnie van militaire en economische aard. Handel en zo mogelijk exorbitante winst waren het grootste doel.¹⁰ Sommige auteurs noemen de zending ten tijde van de V.O.C. geen zending, maar een grotendeels karige verzorging van het aan de rooms-katholieke missie onttrokken bestand christenen. Deze verzorging was zeer karig, daar de handelsijver altijd voor de geloofsijver ging.¹¹

In 1657 bouwde de V.O.C. een fort bij Menado (fort Amsterdam). De Minahassers hadden de hulp van de Compagnie ingeroepen om zich te ontdoen van de onderdrukking door de Spanjaarden. In 1660 werden deze Spanjaarden verdreven door de V.O.C.. Op 10 januari 1697 sloot de Gouverneur van Ternate een verdrag van wederzijdse bijstand met enkele Minahassische clanhoofden. In dit verdrag werd bepaald dat de V.O.C. de Minahassers zou beschermen in ruil voor leveranties van rijst en hout.¹²

Toen de Minahassische bevolking in de zestiende eeuw te maken kreeg met het christendom, had zij verschillende goden die zij vereerde. Deze goden hadden van oorsprong allemaal iets te maken met de landbouw. In de zestiende en begin zeventiende eeuw zijn er Minahassers door Portugezen en Spanjaarden bekeerd tot het rooms-katholicisme. Toen de V.O.C. in het gebied kwam, was de Minahassische bevolking dus al bekend met het christendom en waren vele inwoners katholiek gedoopt. De Compagnie stationeerde predikanten in de Minahassa die de bevolking tot het protestantisme probeerden te bekeren. Deze taak van de Compagnie stond volledig in het doel van haar belangrijkste taak: winst maken. Waarschijnlijk ging de V.O.C. ervan uit dat een christelijke bevolking makkelijker bereid was tot samenwerking als het christendom de samenhangende factor was. De verschillende stammen konden met het christendom een soort van eenheid vormen, waardoor verwacht werd dat de kans op onderlinge oorlogen minder groot zou zijn.¹³

De Compagnie zag de voordelen van het Spaanse en Portugese missioneringswerk. De inlandse mensen konden echter niet rooms-katholiek blijven. Dit geloof werd in de tijd van de Compagnie met Spanje en de Tachtigjarige Oorlog geassocieerd. Vandaar

10 H. Kraemer, 'De zending en Nederlands-Indië', in: H. Baudet en I.J. Brugmans, *Balans van Beleid. Terugblik op de laatste halve eeuw van Nederlandsch-Indië* (Assen 1961) 297.

11 Ibidem, 297.

12 M. Hekker, *Minahassers en Indonesië en Nederland*, 39.

13 Dit argument komt niet zo omschreven in de literatuur voor. Tijdens mijn presentatie op het Nederlands Instituut te Rome kwam naar aanleiding van het gegeven dat de Compagnie predikanten stationeerde in Nederlands-Indië een discussie op gang over de vraag wat de achterliggende reden hiervoor zou kunnen zijn. Dr. H. Beliën suggereerde dat dit misschien te maken kon hebben met 1) het winstmotief van de V.O.C. en 2) het zoeken naar pogingen om eenheid onder de stammen te creëren waardoor de winst groter kon worden.

dat de Compagnie de bevolking tot het protestantisme probeerde te bekeren. Ook deed de Compagnie er alles aan om de katholieke missionarissen uit het gebied te weren. Deze missionarissen waren immers van Spaanse en Portugese afkomst.

Dat het accepteren van de nieuwe religie vaak meer een sociale dan een doctrinaire reden had, kwam bijvoorbeeld tot uitdrukking toen de katholieke kerk in 1868 van de regering, door middel van een zogenaamde 'dienstreis', toestemming kreeg om teruggekeerde Minahassische militairen te bezoeken die elders in Nederlands-Indië waren bekeerd tot het rooms-katholicisme. Door deze bezoeken kwamen ook andere Minahassers in aanraking met het rooms-katholicisme en de meeste van hen zagen geen grote verschillen tussen de protestantse en katholieke leer.¹⁴ Dit leidde ertoe dat sommige net protestants geworden Minahassers overgingen tot het katholieke geloof. Dit tot ongenoegen van de zendelingen. De aanvraag voor zo'n dienstreis werd door de zendelingen gezien als een slimme zet van de katholieken om toegang tot de Minahassa te verkrijgen. Door er bij de Nederlandse regering op te wijzen dat in de Minahassa enkele katholieke (voornamelijk uit het leger afkomstige) gelovigen woonden, lukte het de apostolisch vicaris om toestemming van de regering te krijgen voor een dienstreis door dit gebied.¹⁵

Problemen rond dienstreizen

Op 1 mei 1868 werd in een nieuw Gouvernementsbesluit een dienstreis van een pastoor naar de Minahassa goedgekeurd. Pater de Vries (sociëteit der jezuïeten) werd met deze dienstreis belast. Hij had als opdracht niet alleen geestelijke zorg aan de katholieken te wijden, maar ook het aantal katholieken na te gaan en te overwegen of en waar een vaste missiepost kon worden opgericht. De dienstreis verliep echter niet zonder moeilijkheden. Er kwamen protesten van protestantse kant. De Vries zou kinderen van protestantse ouders en andere niet-katholieken gedoopt hebben. De zending ging met deze beschuldigingen naar de resident die ze vervolgens doorstuurde naar de gouverneur-generaal. De Vries moest zijn dienstreis staken, in afwachting van de beslissing die de gouverneur-generaal zou nemen. Over deze kwestie schreef internuntius Bianchi (pauselijk zaakgelastigde in Nederland van 1868 tot 1874) in een brief aan de prefect van de Propaganda Fide te Rome dat hij het merkwaardig vond dat de resident De Vries niet had gehoord, maar de beschuldigingen direct aan de gouverneur-generaal had doorgespeeld. Omdat de gouverneur-generaal op zijn beurt de kwestie doorspeelde naar de minister van koloniën, besloot Bianchi een gesprek met deze minister aan te vragen.¹⁶ Het vreemde aan de brief van Bianchi naar de Propaganda Fide is de datering. Boven de brief staat vermeld dat deze op 15 maart 1869 geschreven zou zijn. Al op 18 februari

14 M. Schouten, *Minahassa and Bolaangmongondow. An annotated bibliography 1800-1942* (Den Haag 1981) 109.

15 E.F. Kruijf, *Geschiedenis van het Nederlandsche Zendelinggenootschap en zijne Zendingsposten* (Groningen 1894) 408.

16 Brief van internuntius Bianchi aan prefect van de Propaganda Fide Barnabo d.d. 15 maart 1869, Archivio Segreto Vaticano: Archivio Nuntiaturo L'Aja (ASV AN-L'Aja) busta 5, fasc. 16.

1869 echter, schreef Mgr. Vrancken in een brief aan De Vries dat de gouverneur-generaal had besloten De Vries van de 'Minahassische peccadillen' te ontslaan en tevens om de dienstreizen voor enkele jaren te verbieden.¹⁷ Het is dan merkwaardig dat de internuntius op 15 maart nog zat te wachten op een antwoord van de minister. Deze had al een maand daarvoor de beslissing van de gouverneur-generaal te horen gekregen. In de literatuur wordt de onverschillige houding aan de kant van de Raden van Indië en het feit dat de protestantse kerken in Indië zelf ook niet ten nadele van de missionaris oordeelden, als belangrijkste reden genoemd voor het met een sisser aflopen van de kwestie. Hier wordt met geen woord gerept over de inmenging van de minister van Koloniën in deze zaak. De conclusie die hieruit valt op te maken is dat de minister, ondanks zijn toezeggingen aan Bianchi, zich niet met de kwestie bemoeit heeft. Zijn toezegging was vermoedelijk een onderdeel van zijn diplomatieke houding.

Van 1873 tot 1880 werd jaarlijks een dienstreis toegestaan waarbij het missiewerk verder werd opgezet: 3000 doopsels werden toegediend en er kwam katholiek onderwijs waarbij ook inlandse onderwijzers en hulpleraren werden aangesteld. Naar aanleiding van de Zendingsconferentie van 1874 en latere jaarvergaderingen werd het in 1880 echter plotseling verboden meer mensen rooms-katholiek te dopen. Apostolisch vicaris Claessens toonde hierover zijn verwondering aan gouverneur-generaal van Lansberge. Op 14 juli 1880 kreeg hij als antwoord: 'de ondervinding aan de Regeering de overtuiging had geschonken, dat verdere pogingen de R.K. geestelijken om bekeeringen te maken, aanleiding zouden geven tot ongerechtigheden.'¹⁸ Om enigszins tegemoet te komen aan de wensen van de katholieken mocht in het vervolg een pastoor twee dienstreizen per jaar maken op 's lands kosten, waarbij hij 'zijn werkkring overigens zou beperken tot het werk der bekeering tot het Christendom van de aldaar gevestigde heidensche en Mohammedaansche bevolking.'¹⁹

Ondanks de zorgvuldige naleving van deze regel door pastoor Van Meurs, kwamen er klachten van de resident van Menado. De pastoor moest zijn dienstreis staken en keerde terug naar Java. In overleg met de apostolisch vicaris kwam in juni 1883 het 'briefjesbesluit' tot stand. Dit hield in dat elke inlandse christen uit de residentie Menado die uit zijn kerkgenootschap wilde stappen, daarvan in tegenwoordigheid van twee getuigen kennis diende te geven aan de geestelijke van zijn eigen genootschap. Bovendien moest hij verklaren dat hij uit vrije wil tot zijn beslissing was gekomen. Het briefjesbesluit-systeem zorgde voor de nodige verwickelingen. Het kwam in Tomohon voor dat zendelingen ertoe werden aangezet op één dag zestig briefjes af te leveren.²⁰ In het *Soerabaiasche Handelsblad* van 22 april 1885 werd het briefjesbesluit bestempeld als een katholieke overwinning in haar pogingen om de Minahassa tot een katholiek gebied te maken. Zo werd gesteld dat het instellen van het briefjesbesluit veel onrust zou hebben

17 A.I. Aernsbergen, 'Uit en over de Minahassa III' in: *Bijdragen tot de Taal-, Land-, en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië* 81 (1925) 34.

18 Encyclopedie van Nederlandsch-Indië 283.

19 Ibidem.

20 Ibidem.

veroorzaakt. Het briefjesbesluit werd aan protestantse kant gezien als een resultaat van katholieke inmenging bij de regering; aan katholieke kant zag men wel degelijk de nadelen van deze wet. Zo werden de dienstreizen aan nog strengere regels gebonden.²¹

Vaste vestigingsplaats van een pastoor in de Minahassa

In 1884 en 1885 werden herhaalde malen rekesten voor een vaste vestigingsplaats door de apostolisch vicaris bij de gouverneur-generaal ingediend. Ook de internuntius in Den Haag pleitte tijdens zijn gesprekken met de minister van Koloniën voor een vaste vestiging van een pastoor in de Minahassa. Deze grote activiteit van katholieke zijde is ook merkbaar in de intensiever wordende correspondentie tussen de missionarissen in Nederlands-Indië, de internuntius in Den Haag en de Propaganda Fide te Rome.

De zendelingen van het NZG zaten ook niet stil in deze jaren. Op 18 april 1884 zond het hoofdbestuur van het NZG een Memorie aan minister Sprenger van Eijk, waarin gesteld werd dat het wenselijk geweest zou zijn, als de regering er voor gewaakt had dat verschillende kerkgenootschappen in dezelfde streek gingen arbeiden. De minister gaf hierop als antwoord dat 'het nu eenmaal stelregel van de Roomsche kerk was te doopen waar zich daartoe de gelegenheid aanbood en daarmee moest men rekening houden.'²² Uit dit antwoord trok het NZG de conclusie dat 'Als Rome dus maar regels stelt dan moet er rekening mede gehouden worden, Rome moet zijn zin hebben.'²³ Hoewel ze het niet direct zeiden, bedoelden de bestuurders van het NZG met deze citaten dat de regering in Nederlands-Indië en Nederland (naar hun mening) teveel toegaven aan de verzoeken van de missionarissen. Vanuit het bestuur werden pogingen ondernomen om de minister te overtuigen van het feit dat meer toegeven aan de missionarissen tot onrust en ordeverstoring in de Minahassa zou leiden. Ook wees het bestuur de minister erop dat artikel 123 indertijd was ingesteld om het werken van verschillende genootschappen in hetzelfde gebied te verhinderen. Deze argumenten onderbouwden de conclusie die door de missionarissen getrokken waren in verband met de moeizame ontwikkelingen in de Minahassa. Zij suggereerden dat de zendelingen het argument van rust- en ordeverstoring en artikel 123 gebruikten om de gouverneur-generaal ervan te overtuigen geen missionarissen in de Minahassa toe te laten. Dat deze argumenten inderdaad gebruikt werden, is uit de hierboven aangehaalde citaten duidelijk geworden.

Na jarenlang verschillende aanvragen voor een vaste vestigingsplaats te hebben ingediend, was het in 1886 eindelijk zover. In juli 1886 stond de nieuwe gouverneur-generaal Van Rees toe dat pastoor Mutsaers, die de jaren daarvoor al enkele dienstreizen door de Minahassa gemaakt had, zich permanent vestigde in Menado.

De katholieken in Nederlands-Indië zagen in de inmenging van de internuntius Spolverini in de Minahassa-kwestie een positief effect uitgaan op de plotseling snelle toestemming van de gouverneur-generaal. Spolverini had in de jaren daarvoor tijdens

21 Brief van Spolverini internuntius in Den-Haag aan kardinaal Simeoni prefect van de Propaganda Fide d.d. 9 december 1882, Or.: APF SC Oceania vol. 14, F383-388.

22 E.F. Kruijt, *Geschiedenis van het Nederlandsch Zendelinggenootschap*, 412.

23 Ibidem.

zijn audiënties bij de minister van Koloniën Sprenger van Eyck de kwestie van de vaste vestigingsplaats in de Minahassa aangekaart. Daarbij had hij de minister proberen te overtuigen van het feit dat de vaste vestigingsplaats bedoeld was om de katholieke gelovigen te kunnen voorzien in de behoefte aan geestelijke hulp. De vaste vestigingsplaats was geen poging om nieuwe mensen tot het katholicisme te bekeren. Er kon dus geen sprake zijn van het feit dat de vaste vestigingsplaats de rust en orde in de Minahassa zou verstoren. De toestemming, door de gouverneur-generaal verleend voor een vaste vestigingsplaats voor een pastoor, werd door zowel protestanten als katholieken als een katholieke overwinning gezien.

In de mailrapporten van het ministerie van Koloniën komen de achterliggende redenen voor deze toestemming naar voren. Bij het ministerie zag men in dat door wrijving tussen zendelingen en missionarissen 'de goede zaak' schade leed en dat het 'verdienstelijk werk' van de zendelingen in de Minahassa daardoor op ernstige wijze belemmerd werd. Het was echter te laat om dit bezwaar geheel weg te nemen. De katholieke kerk had een groot aantal gemeenteleden in de Minahassa en die kon zij niet meer aan hun lot overlaten. Het ministerie gaf als argument voor het grote getal aan katholieke gelovigen dat de katholieke kerk haar gelovigen grotendeels verkregen had door 'een propaganda op het terrein van anderen'. De grootste oorzaak was echter gelegen bij 'het verwaarlozen van de geestelijke belangen van de inlandse christenen door de andere christelijke godsdiensten' [hiermee werd waarschijnlijk het NZG bedoeld, c.v.].²⁴

Het ministerie legde de schuld van de ontstane situatie dus voor een deel bij de zendelingen. Indien zij beter in de geestelijke behoefte van hun gelovigen hadden voorzien, was de concurrentiestrijd tussen zendelingen en missionarissen niet zo gelopen. Uit het mailrapport valt op te maken dat het ministerie op beide partijen punten van kritiek had. Men vond dat de missionarissen niet op correcte wijze een steeds groter wordende groep gelovigen binnen de kerk hadden opgenomen. Maar de zendelingen mochten niet klagen dat dit alleen het gevolg was van de katholieke werkwijze. Zij hadden, door jarenlange verwaarlozing van hun geloofsgenoten, hier voor een groot gedeelte zelf aan bijgedragen. Op het ministerie zijn geen antwoorden gevonden op de verscheidene brieven van zowel katholieke als protestantse zijde. De brieven, gericht aan de minister van Koloniën, zijn te vinden in de verschillende katholieke en protestantse archieven. Het is dan ook jammer dat het antwoord van de minister van Koloniën niet terug te vinden is. Toch geeft het bovenstaande wel een goed beeld van hoe het ministerie tegen de wederzijdse kritiek van beide partijen aankeek. Waarschijnlijk is deze visie in de brieven aan katholieke missie en protestantse zending niet zo boud gesteld.

Het mailrapport dat hierboven aangehaald werd, betrof een briefwisseling tussen ambtenaren onderling en was niet voor buiten de muren van het ministerie bedoeld. Hierdoor kon het standpunt van de ambtenaren duidelijker naar voren komen: beide

²⁴ Brief van Graeneveldt directeur van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid aan gouverneur-generaal Van Rees d.d. 4 januari 1888, Archief Ministerie van Koloniën, Mailrapporten 1888 inv. Nummer 6464, 32+.

partijen tevreden houden, maar tevens duidelijk maken dat ze zelf schuldig waren aan de ontstane situatie.

Conclusie

Wie had nu de grootste schuld aan de problemen die zich in de Minahassa voordeden. Zending en missie achtten elkaar daarvoor verantwoordelijk en probeerden de overheid te overtuigen van het eigen gelijk. Zij hebben al hun contacten aangewend om inspraak te krijgen in de besluiten van de minister van Koloniën en de gouverneur-generaal. De missionarissen lieten de apostolisch vicaris en de internuntius als contactpersonen al hun invloed bij de minister van Koloniën en de gouverneur-generaal uitoefenen. Over de dienstreizen en de gebeurtenissen hieromheen, volgden verschillende brieven van zowel protestantse als katholieke kant naar de gouverneur-generaal en de minister van Koloniën. Uit interne memo's op het ministerie van Koloniën blijkt echter, dat het ministerie beide partijen schuldig vond aan de ontstane situatie. De katholieken werd verweten aan propaganda op het terrein van andere christelijke genootschappen te hebben gedaan, de protestanten zouden de geestelijke belangen van hun gelovigen hebben verwaarloosd, waardoor deze katholieke propaganda zo succesvol kon verlopen.

De regering nam maatregelen om de situatie op religieus gebied in de Minahassa niet uit de hand te laten lopen. Het artikel 123 uit het regeringsreglement werd later zeer omstreden. Het artikel werd zowel door katholieken als protestanten als een beperking op hun werk beschouwd. De zendelingen stonden met gemengde gevoelens ten opzichte van het artikel. Aan de ene kant werden de restricties die de gouverneur-generaal vanwege artikel 123 extra stelde aan missie en zending als een ongewenste bemoeienis van de overheid met de zending gezien. Aan de andere kant zagen zij in het artikel een goed argument om de katholieken uit de Minahassa te kunnen weren. Zij hebben het artikel verscheidene keren als argument gebruikt om er bij de regering op aan te dringen niet teveel toe te geven aan de missie. Het lijkt zo goed als zeker dat het NZG invloed heeft gehad bij de verschillende afwijzingen van de gouverneur-generaal om dienstreizen door de Minahassa aan missionarissen toe te staan. De regering gebruikte hiervoor het argument van rust- en ordeverstoring in een gebied als daar twee genootschappen zouden komen te werken. Met de komst van de missionarissen in de Minahassa zou daar sprake zijn van een dubbele zending, zo luidde herhaalde malen het argument van de regering. Het is niet te achterhalen of de regering door de brieven van het NZG op deze gedachte is gebracht.

Het is duidelijk dat de minister van Koloniën zich enkele malen heeft bemoeid met de Minahassa-kwestie. De gouverneur-generaal bleef echter het laatste woord houden. De minister ontving van zowel protestantse als katholieke kant verschillende verzoeken om tot een positieve oplossing te komen in de Minahassa-kwestie. Hoewel uit de archieven van het NZG, de Haagse nuntiatuur en de Propaganda Fide hoopvolle verwachtingen omtrent de verschillende ministers te lezen valt, blijkt uit de mailrapporten van het ministerie van Koloniën dat deze hoop gebaseerd was op de diplomatieke houding die de ministers ten opzichte van de verschillende partijen innamen. Tegen hen spraken zij de hoop uit dat er een juiste oplossing zou worden gevonden voor de

conflicten. Binnen het ministerie was het standpunt van de ambtenaren veel duidelijker. De protestanten en katholieken hadden zelf schuld aan de ontstane situatie.

Ten slotte nog een opmerking over de beeldvorming rond deze conflicten bij de drie verschillende partijen. De regering probeerde via allerlei maatregelen om conflicten tussen zending en missie te voorkomen. Hoewel binnen het ministerie van Koloniën de schuld bij zowel de zendelingen als de missionarissen gelegd werd, had de minister naar buiten toe een diplomatieke houding. Hierdoor hadden de zendelingen en missionarissen het idee dat zij invloed konden uitoefenen op de regering. Het gevolg was dat zij elkaar wantrouwend in de gaten hielden om te voorkomen dat de andere partij teveel invloed zou kunnen uitoefenen. De 'overwinningen' van de missionarissen werden gezien als een onderdeel van een grootscheepse katholieke propaganda om de zending over te kunnen nemen.

Aan de zijde van de missie werd vooral de nadruk gelegd op het verzorgen van de al aanwezige katholieke gelovigen in de Minahassa. Vooral de inmenging en diplomatieke correspondentie van de apostolisch vicaris en de internuntius werden positief ervaren in de moeizame onderhandelingen met de overheid over meer mogelijkheden om voor de gelovigen in de Minahassa te kunnen werken. De Propaganda Fide was wel geïnteresseerd in het verloop van de ontwikkelingen, maar heeft zich niet in de kwestie gemengd.

Maria Grever Amerika

Het is lastig om Amerika te typeren, vooral als je binnen drie weken Washington, New Orleans, Oxford, San Francisco en New York moet bezoeken. Wat opvalt zijn de zuinige toiletten in openbare gebouwen met grote kieren bij de deuren waarbij je zowel van onder als van boven bespied kunt worden (merkwaardig voor een preutse natie), de koffie die je steevast in papieren bekers krijgt met een sloom rietje waarmee je onmogelijk suiker kunt roeren, de hotels met hun luidruchtige airconditioning en zoemende ijskasten, de gillende sirenes van politiewagens en de alarmsignalen van opengebroken auto's op straat. Dat zijn de buitenkanten voor de Europese toerist. Maar Amerika is oneindig veel meer. Het is een heel groot land met een overweldigende natuur, vriendelijke dorpen en uitgestrekte steden. De Amerikanen zijn makkelijk aanspreekbaar en humoristisch, maar ze zijn soms ook kil.

In 1999 kreeg ik onverwachts van de Amerikaanse ambassade een unieke reis aangeboden, een individueel *International Visitor Program*, gesponsord door het U.S. Department of State. Het doel van deze rondreis was om voor de Faculteit der Letteren en het Centrum voor Vrouwenstudies van de KUN contacten te leggen met Amerikaanse universiteiten. Het ging dus om een soort werkbezoek. Uitdrukkelijk werd erbij gezegd dat ik ook de niet-academische kanten van de Amerikaanse cultuur moest leren kennen: bij een 'gewoon' Amerikaans gezin thuis komen en een highschool van binnen zien. Misschien had men op de ambassade het *Amerika Dagboek 14 april-19 juni 1926* van Huizinga gelezen (in 1993 zorgvuldig uitgebracht door Anton van der Lem). De vele bezoeken aan bibliotheken en onderzoeksinstituten, de ontmoetingen met vrijwel uitsluitend hoogleraren deden Huizinga verzuchten dat hij eens een gezin wilde bezoeken. Op 2 mei noteerde hij ook: 'Ik moest meer Amerikaansche vrouwen spreken, als maar proffen'. Vrouwen en hoogleraren zijn niet meer een vanzelfsprekend antagonisme, zoals in Huizinga's tijd. Tijdens mijn reis sprak ik nogal wat vrouwelijke 'proffen'. Dat bespaart tijd, maar mijn programma werd er niet lichter om. Drie weken leken drie maanden, het was afmattend en feestelijk tegelijkertijd.

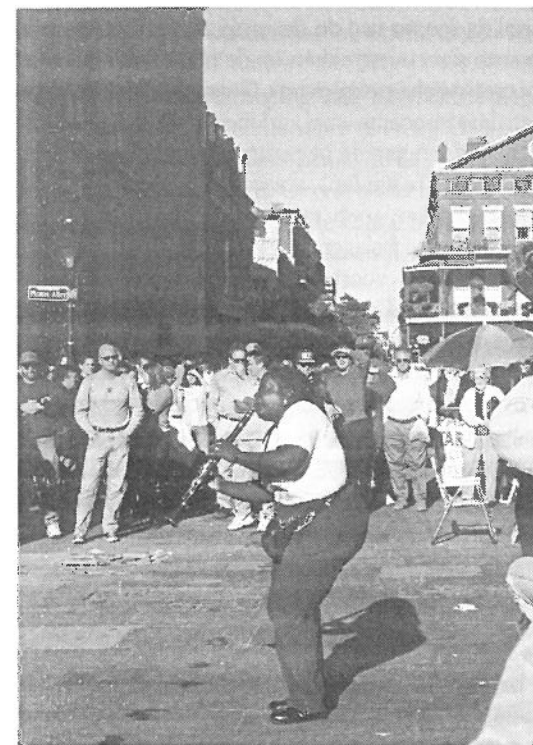
Twee maal eerder had ik Amerika bezocht, in 1988 voor een lange vakantie en in 1990 voor enkele congressen. Ik wist dat je je nooit moet laten afschepen door Amerikanen. Assertief zijn, dan krijg je redelijk veel voor elkaar. Dat beeld zat in mijn hoofd toen ik nog nauwelijks wakker in de vroege ochtend door de Amerikaanse controle bij gate E 05 op Schiphol werd doorgezaagd over het doel van mijn reis, hoe lang ik zou blijven, of ik zelf wel mijn koffer had gepakt, enzovoorts. Toen ik slaperig maar naar behoren had geantwoord werd ik doorgeleid en kon ik eindelijk in het vliegtuig stappen. Daar kwam ik naast een half-slapende man te zitten, een Indiaas type die chagrijnig een jas over zijn hoofd trok. Gezellig om zo'n buurman 9 uur naast je te hebben, dacht ik teleurgesteld. Maar dat pakte anders uit. Na twee uur pitten, ontspon zich een gesprek over software voor onderwijs (leren op afstand met zwaaiende handjes op beeldschermen als je een vraag aan de docent op duizenden kilometers afstand wilt stellen), Moslimfundamentalis-

me en de Mahabharata. Deze uit het noorden van India afkomstige Tej Soni (geen familie van het Japanse bedrijf) zorgde ervoor dat ik mee kon rijden met de auto die hem ophaalde op het Washington Dulles Airport. En zo zoefde ik luxe rechtstreeks naar mijn hotel, de Embassy Square Summerfield Suites. Met Tej zou ik vanuit alle uithoeken van de Verenigde Staten per telefoon gedurende drie weken contact houden. Hij adviseerde mij bij ingewikkelde situaties en bij hem kon ik mijn verhaal kwijt als Nederland op één oor lag.

Aangekomen in mijn hotelkamer bleek er een berg leeswerk te wachten. Voor de volgende dag moest ik alle richtlijnen over het programma doornemen. Na als een blok geslapen te hebben, liep ik de volgende ochtend opgefrist naar het Institute of International Education (IIE) waar ik voorgelicht zou worden. Het was fantastisch om door het centrum van een zonnig Washington te lopen. Aan sommige huizenblokken zag ik mannen in touwen als bergbeklimmers op beangstigende hoogte de ramen zemen. Bij de IIE kreeg ik het volle pond aan informatie, voornamelijk door Bill Carter aangeboden. Helaas zonder lunch. Dat doen Amerikanen kennelijk niet. Er wordt verwacht dat je zelf ergens een donut koopt met wat laffe koffie. Die middag bezocht ik de American University om er te spreken met Karin Wulf, een specialist in colonial history. We ontmoetten elkaar in een informele docentenkamer van het history department waar de resten van een kalkoen op een schaal lagen, de aankondiging van Thanksgivings-day. Een haastig maar leuk gesprek dat pas echt interessant werd toen bij toeval ook de cultuurhistorica Vanessa Schwartz erbij kwam. Zij is gespecialiseerd in de opkomst van de populaire cultuur in het negentiende-eeuwse Europa. Er was weinig tijd want nieuwe afspraken stonden voor de komende tijd op het programma. Via de efficiënte metro in Washington en de shuttlebus bezocht ik het goed georganiseerde women's studies center van de Maryland University, het kantoor van de American Historical Association en de Library of Congress. Samen met een groepje politici en hoge ambtenaren uit Spanje en China werd ik ook nog via een bustour door Washington rondgeleid, waarbij onze gids een daverende historische uiteenzetting gaf over het Amerikaanse politiek systeem en de daarmee samenhangende architectuur van de regeringsgebouwen. De stilte van de 'reading room' van de Library of Congress en de geurige herfstbomen voor dit prachtige gebouw brachten me weer even tot mezelf. Op de derde dag nam ik afscheid van Bill. We hadden elkaar beter leren kennen en veel gepraat over de geschiedenis van zijn zwarte voorouders.

Ik vervolgde mijn reis op de alledrukste dag van het jaar in Amerika, de dag vóór Thanksgiving! Ik vloog van Reagan Airport met een tussenlanding naar New Orleans. Vrolijke chaos overal. Iedereen wilde naar huis of naar familie. Iedereen was onderweg. Op Thanksgivingday (oorspronkelijk de dankdag voor de oogst) zijn de Amerikanen in een euforische stemming. Het is dé nationale feestdag voor elke Amerikaan, ongeacht huidskleur of religie. Ieder wenst elkaar een goede Thanksgiving. Het moment suprême is 'the carving of the turkey' in de huiselijke kring. Alleen mannen mogen het mes hanteren. Turkey-carving schijnt een rite-de passage te zijn waarbij de mannelijke identiteit op het spel staat; iedereen let op de carver en geeft commentaar als het te langzaam of niet zorgvuldig genoeg gebeurt.

Tijdens het wachten op de bagage op het vliegveld van New Orleans maakte ik kennis met een leuke Amerikaanse dame - het voordeel van alleen reizen is dat je snel mensen ontmoet. Het was al ver in de avond. We namen samen de taxi en praatten intussen over tradities en de menselijke psyche. Mijn hotel, Holiday Inn, lag midden in het French Quarter.

New Orleans, Jackson square november 1999 (foto: Maria Grever)

Bij het ontbijt zag ik het zuiden: wij, witte mensen aten lekkere broodjes met warme honing (later ontdekte ik dat dit ontbijtje \$18 kostte), bediend door alleen maar zwarte obers. Maar ook hier was weer weinig tijd om over na te denken. Twee uur later werd ik opgehaald voor de rituele turkey-maaltijd bij een 'gewoon Amerikaans gezin': Jeannie, Dale en hun dochtertje. Ik zag er tegenop. Wat doe je bij volstrekt vreemde mensen? Het echtpaar had echter een gemêleerd gezelschap georganiseerd, onder wie een Poolse fysicus, een Oost-Duitse geograaf en zijn Zuid-Afrikaanse vrouw. De hele middag hebben we gedronken, gegeten en gepraat rond dezelfde tafel. Het was ongelooflijk geanimeerd. Het had alleen weinig met een 'gewoon' gezin te maken.

De volgende dag dwaalde ik in mijn eentje door het prachtige New Orleans, langs huizen met gietijzeren balkons en hangbloemen. Een mengeling van culturen - creools,

Spaans, Frans, Engels - had een bijzondere atmosfeer opgeleverd. Er werd gemusiceerd op straat en in cafés (voornamelijk jazz), mensen flaneerden en keken toe. Tamelijk onverwachts stond ik op de helle kade van de Mississippi; een hele poos heb ik daar gezeten en genoten van deze grootse rivier. Tegen middernacht arriveerde mijn persoonlijk begeleidster met auto. Jill van den Brule zou mij naar het noorden langs de Mississippi rijden.

In de staat Mississippi zie je overal de sporen van de slavernij en de Amerikaanse Burgeroorlog. De grote villa's met aparte slavenvertrekken op de plantages lijken net kleine paleizen en vormen belangrijke toeristische trekpleisters. Gidsen leiden bezoekers rond in historische kostuums. Veel van deze re-enactments verlopen langs raciale lijnen. Op mijn vraag waarom zwarten niet mee doen aan de pageants (negentiende-eeuwse feesten voor jong volwassenen om een partner te vinden), antwoordde een vrouwelijke gids zonder blikken of blozen dat hoepeljurken toch raar zouden staan bij zwarte vrouwen. In Vicksburg - berucht om de lange belegering tijdens de Burgeroorlog - verbleven we enkele dagen in een hotel (een voormalig plantagehuis) met king-sizebedden. In dit stadje heeft elke boekhandel een afdeling geschiedenis, waarbij geschiedenis gelijkstaat aan de Burgeroorlog. En dan is er de grote nationale herdenkingsplaats met overal megalomane standbeelden van besnorde oorlogshelden. Een mannenparade. Nergens informatie over de dagelijkse ellende op het slagveld en in de thuissituatie. De onafzienbare rijen anonieme graven van gesneuvelde soldaten onder de oude bomen maakten veel meer indruk. Wat een slachting moet die oorlog geweest zijn. In Vicksburg woonden we ook een 'black service' bij van meer dan twee uur in de Baptist church. Er was een zwarte Jezus tegen de wand geschilderd en een koor zong opzwepende gospelmuziek. We waren de twee enige witte mensen in de kerk.

Na enkele dagen vervolgden we onze tocht. Onderweg was een gesprek met een geschiedenisdocent aan de Jackson Preparatory School georganiseerd. Het bleek een enthousiaste man die zowel women's history als black history in zijn lessen integreerde. Toch bestond deze school praktisch helemaal uit witte docenten en leerlingen. Zwarte ouders hebben in deze regio onvoldoende geld om hun kinderen naar deze dure school te sturen. Helaas was er geen kans om een zwarte school te bezoeken, om te zien hoe daar de geschiedenislessen opgezet zijn.

Vanuit Memphis, de stad van Elvis, vlogen we naar San Francisco. Daar ontmoette ik, zoals gearrangeerd, de Amerikaanse vrouwenhistorica Karen Offen. Ik hield er voor een klein gezelschap een lezing over mijn onderzoek naar de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 aan de Institute for Research on Women and Gender aan de Stanford University. Dit instituut heeft geen undergraduates (doctoraal studenten), alleen PhD's en research fellows. Ik logeerde drie dagen in het prachtige huis van Karen dat midden in de bossen stond. We praatten uren achtereen over onderzoek en onderwijs in vrouwengeschiedenis, we bekeken de videoband van een women's history-uitzending, georganiseerd door Hillary Clinton in het kader van de milleniumreeks met onder anderen lezingen van Alice Kessler-Harris en Nancy Cott. We reden met wapperende haren in open sportauto naar het strand, wandelden in de bossen, vergaderden met de board van de International Museum on Women in een monumentaal pand in hartje San

Francisco en maakten plannen voor een publicatie. De gastvrijheid van Karen Offen was hartverwarmend. De tijd vloog voorbij. Voordat ik het wist zat ik in het vliegtuig naar de oostkust, naar New York.

Ook nu had de organisatie weer een bijzonder hotel uitgezocht, het lag om de hoek van Wall street. Een grote kerstboom stond voor de effectenbeurs opgesteld; de pilaren waren bekleed met lichtjes. Kerstmis was in aantocht. Mijn eerste programmapunt de volgende ochtend was een bezoek aan de Columbia University voor een gesprek met de bekende historicus Charles Tilly. Ik liep over de indrukwekkende campus en beklom de trappen naar de verdieping van het history department. Op de bordjes nog meer beroemde namen. Tien minuten te vroeg klopte ik aan bij de zeventig-jarige Tilly. Een kleine nieuwsgierige man opende de deur, die daarna druk gebarend door zijn enorme kamer heen en weer liep. Overal boeken tegen de hoge muren. Middenin als een soort trofee een grote PC. Tilly wilde vooral mij informeren en wachtte op mijn vragen. Daar had ik rekening mee gehouden en ik sneed enkele kwesties uit mijn onderzoek aan waarvan ik wist dat ze hem ook zouden kunnen interesseren. En dat lukte. Op mijn vraag hoeveel hij werkt op een dag, antwoordde hij trots: 12 uur! 'Alsof zijn leven er vanaf hangt', bedacht ik, terwijl hij intussen zijn laatste publicaties van zijn bureau pakte. Ik vertrok na een klein uurtje met een leuke foto van ons beiden en een stapel artikelen onder de arm.

Een andere universiteit stond die dag alweer op het programma: Princeton University. Via de subway en de trein ging de reis; bij het overstappen galmde in Pennsylvania Station klassieke muziek. In zware slagregens liep ik over de oude campus waar een typisch Britse atmosfeer hing. Na enig zoeken vond ik de afdeling women's studies en werd er hartelijk ontvangen door Barbara Gershen (program manager) en Christine Stansell (historica en acting director). Tijdens een stevige lunch moest ik alles vertellen over mijn onderzoek, de Nijmeegse universiteit, history en women's studies. Ze waren onder de indruk van het Nijmeegse centrum. Dat was in Princeton nog niet mogelijk. Christine bleek heel opgelucht te zijn toen ze aan mij werd voorgesteld, vertelde ze me aan het einde van onze ontmoeting. Van het Department of State had ze de indruk gekregen dat ik een soort Madeline Allbright was die zij rond moest leiden.

Absoluut hoogtepunt van mijn reis was het bezoek aan Rutgers University in New Brunswick, een universiteit met zeven women's studies programs. Daar werkt Bonnie Smith, een andere door mij zeer bewonderde historica, die een seminar met stafleden en PhD-studenten van het history department en women's studies rond mijn bezoek had georganiseerd. Ik hield er voor de tweede keer mijn lezing, waarna een heel enthousiast debat ontstond over de betekenis van mensenexposities op wereldtentoonstellingen en de koloniale achtergronden daarvan. Studenten kwamen na afloop op me af. Een gezellig diner met Bonnie sloot dit bezoek af.

De reis liep bijna ten einde. In New York sprak ik nog uitgebreid met Adrienne Munich, een literatuurwetenschapster die een prachtig boek over koningin Victoria heeft geschreven. Ook dineerde ik met Debra Schultz, een historica die ik negen jaar geleden op een conferentie had leren kennen. Debra werkt nu als executive director van het Network Women's Program bij de Open Society Institute. Dit instituut is een

internationale filantropische stichting van de miljardair George Soros, een geëmigreerde Hongaar die democratiseringsprojecten in Oost-Europa ondersteunt. Ik zocht haar op in haar werkomgeving aan de 59th Street. Na een rondleiding en een laatste gesprek raadde ze me aan om toch vooral naar het Native American Museum te gaan. Daar zijn interessante exposities over oude Indianenculturen te zien. Het bleek een goed advies.

Teruglopend naar mijn hotel en onder de indruk van het museum besloot ik mijn schoenen te laten poetsen. Ze waren wit uitgeslagen van de zee bij San Francisco toen Karen en ik langs het strand hadden gelopen. Vlakbij de Trinity church ging ik op een bankje zitten en een oude man begon langzaam maar grondig mijn schoenen te bewerken. Het bleek een oude Poolse jood te zijn, die in 1940 gevlucht was voor de Nazi's. Hij vertelde over zijn aankomst en zijn leven in New York, over de armoede en het zware werk. Het begon zachtjes te regenen, maar daar merkte ik niets van. Ik had mijn hoed op en luisterde naar het verhaal van de man die zoveel had meegemaakt en nu zijn brood als schoenpoetser verdiende. Toen begon ik eerst te begrijpen, wat Amerika is.

Jan-Maarten de Wit

'Waar zijn onze tegoeden?'

Verslag van een historisch onderzoek naar Indische tegoeden en de Tweede Wereldoorlog in opdracht van de overheid

De Tweede Wereldoorlog was meer een 'wereldoorlog' dan de Eerste Wereldoorlog. Dat werd mij op de middelbare school geleerd en zo leer ik het nu mijn leerlingen ook weer. We gaan in op de belligerenten, staan even stil bij Japan en Indonesië, en richten ons vervolgens op Europa. Dat is immers dicht bij huis voor ons Nederlanders en in tegenstelling tot veel andere onderwerpen, weten leerlingen er al aardig wat van. De Tweede Wereldoorlog is dan ook nog altijd actueel. De laatste jaren is er bijvoorbeeld veel aandacht voor de materiële schade van de Joodse vervolgingslachtoffers. Er zijn onderzoeken gedaan naar de roof en vooral naar de manier waarop geroofde goederen en financiële tegoeden na de Tweede Wereldoorlog al dan niet zijn teruggegeven aan de rechthebbenden: het rechtsherstel. Dat onderzoek had meer dan alleen wetenschappelijke waarde, de resultaten raakten allerlei maatschappelijke groeperingen, bedrijven en instellingen direct. Zo waren de slachtoffers en hun erfgenamen, de Nederlandse banken en verzekeringsmaatschappijen, de beurs en de overheid betrokken bij de roof en het rechtsherstel. Er ontstond een krachtenveld dat rondom historisch onderzoek welhaast alleen mogelijk lijkt als dat onderzoek gaat over de Tweede Wereldoorlog of het Nederlandse verleden in Indonesië.

Onderzoek naar Nederlands rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog

De Nederlandse regering wilde een standpunt innemen over fouten die in het verleden gemaakt zijn bij het rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog. De aanleiding hiervoor was de maatschappelijke beroering die inmiddels onder Nederlandse oorlogsgetroffenen en hun verwanten was ontstaan. Het voorbereidende werk voor het regeringsstandpunt werd verricht door een aantal onderzoekscommissies die, naar goed gebruik, genoemd werden naar hun voorzitter. De commissies Van Kemenade¹, Scholten² en Kordes³ gingen als eerste aan het werk. Zij hebben hun werk inmiddels af. De commissie Ekkart is nog bezig met het uitvoeren van een (proef)onderzoek naar de herkomst van de collectie van de Stichting Nederlands Kunstbezit.⁴ Terwijl deze commissies aan het werk

- 1 De commissie van Kemenade, officieel De contactgroep Tegoeden Tweede Wereldoorlog, had tot doel het volgen van onderzoek naar oorlogstegoeden in het buitenland en van de in vele landen ingestelde fondsen waarop door Nederlanders of Nederlandse organisaties een beroep zou kunnen worden gedaan.
- 2 De commissie Scholten had als taak onderzoek te doen naar de feitelijke systematiek rond het rechtsherstel aangaande financiële tegoeden van oorlogsslachtoffers van de Tweede Wereldoorlog bij banken en verzekeraars in Nederland.
- 3 De commissie Kordes heette officieel de Commissie onderzoek Liro-archieven en heeft onderzoek gedaan naar de roof en het rechtsherstel van tastbare goederen (zaken).
- 4 Deze collectie bestaat uit het restant van gerecupereerde kunstwerken dat nog berust bij de staat. De commissie Ekkart presenteert naar verwachting in 2002 haar eindrapport. (Brief van

waren, meldden zich bij de Tweede Kamer vertegenwoordigers van de Indische gemeenschap in Nederland. De Tweede Wereldoorlog was immers een wereldoorlog en ook zij wilden weten waar hun geroofde geld en goederen gebleven waren. Na vragen aan minister Borst van VWS werd besloten nog een onderzoekscommissie in te stellen.⁵ Dit werd de 'begeleidingscommissie Van Galen'. De commissie van Galen kreeg als taakopdracht het 'doen uitvoeren van een onderzoek naar de roof van particuliere tegoeden van Nederlanders tijdens de oorlog in Nederlands-Indië'. Onder tegoeden werd verstaan banktegoeden (rekening-courantsaldi en spaarsaldi), levensverzekeringen en effecten. Voor de uitvoering van dit onderzoek werd een groep onderzoekers aangezocht die, net als de leden van de begeleidingscommissie, gespecialiseerd waren in de economische geschiedenis van Nederlands-Indië. Per februari 1998 werd het onderzoek gestart. Ik was één van de onderzoekers. In dit artikel wil ik laten zien waarom de van de Nederlandse situatie afgeleide aanvankelijke vraagstelling ongeschikt bleek voor onderzoek naar de gevolgen van de Japanse bezetting van Nederlands-Indië voor particuliere tegoedhouders.⁶

Ons bleek een technisch lastig onderzoek te wachten. Er was weinig literatuur beschikbaar. Tot de belangrijkste werken horen C.F. Scheffer, *Het bankwezen in Indonesië sedert het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog* (Den Bosch 1951) en verschillende artikelen van H.J. Manschot in het *Economisch Weekblad voor Nederlands-Indië* en *Economisch Statistische Berichten* uit 1946 over het geld en kredietwezen tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Voor het verzekeringswezen behoorden artikelen van D. Bijl in *De Verzekeringbode* en het *Economisch Weekblad voor Nederlands-Indië* uit 1946 en 1947 tot de belangrijkste literatuur. Voor de betrekkingen tussen Nederland en Japan en de rol van Nederlands-Indië hierin is L. van Poelgeest, *Japanse Besognes* (Den Haag 1999) van belang.⁷ Er was wel veel ongeïnteriseerd en incompleet bronnenmateriaal dat tot voor de initiatiefnemers van het onderzoek verrassende conclusies leidde. Afgezien van deze punten, trof het mij als historicus nog het meest hoezeer standplaatsgebondenheid bij het onderzoek een rol speelde. Het perspectief van de Europese Tweede Wereldoorlog bleek diepgeworteld. Als één ding gedurende het onderzoek duidelijk werd, is dat De Tweede Wereldoorlog niet bestaat. Daar wordt makkelijk te weinig rekening mee gehouden, waardoor een heel vertekend beeld kan ontstaan.

Bij de eerste vergadering van de onderzoekers en de begeleidingscommissie die moest toezien op het onderzoek leek het werk in grote lijnen op het volgende neer te komen.

regering aan de Tweede Kamer, Regeringsreactie naar aanleiding van de rapporten Tegoeden Tweede Wereldoorlog, 21-03-2000. Deze brief is te vinden op www.minfin.nl)

- 5 VWS heeft het beleid met betrekking tot oorlogsgetroffenen en repatrianten in haar portefeuille.
- 6 Dit artikel is gebaseerd op het rapport Onderzoek naar de particuliere bank- en verzekeringstegoeden van Nederlanders in Nederlands-Indië/Indonesië 1940-1958 (Den Haag 2000) Dit is het rapport van de commissie Van Galen. Het rapport is op te vragen bij het ministerie van VWS, Directie verzetsdeelnemers, Vervolgden en Burger-oorlogsgetroffenen.
- 7 Voor een compleet overzicht en een bespreking van de beschikbare literatuur zij hier verwezen naar het rapport van de commissie Van Galen.

Er moest uitgezocht worden welke tegoeden Nederlanders waren kwijtgeraakt, doordat bankrekeningen en levensverzekeringen geliquideerd en effecten geroofd waren door de Japanse bezetter en welk rechtsherstel er op dit punt na de oorlog had plaats gevonden. De getroffen hoopten op duidelijkheid. Na de Japanse bezetting hadden zij niet meer 'gewoon' kunnen beschikken over hun vooroorlogse tegoeden. Vertegenwoordigers van Indische organisaties verhaalden van mensen die na de oorlog bij banken hun tegoeden op kwamen nemen, maar te horen kregen dat die tegoeden geroofd waren door de Japanners. In vergelijking met de Nederlandse situatie zou je kunnen zeggen: 'zelfde oorlog, andere bezetter'. Juist dit uitgangspunt bleek een belemmering voor effectief onderzoek.

Indische tegoeden tijdens de Tweede Wereldoorlog

Een belangrijk verschil met de Duitse bezetting van Nederland ligt in het feit dat Nederlands-Indië de tijd had om zich enigszins voor te bereiden op een vijandelijke inval. Nederland werd vanaf mei 1940 bezet, terwijl de Japanse inval in Nederlands-Indië plaatsvond in maart 1942. In de bijna twee jaar daartussen veranderde Nederlands-Indië sterk. Door die veranderingen werd de situatie in Nederlands-Indië nog minder vergelijkbaar met die in Nederland. De aanwezigheid van Nederlanders in Nederlands-Indië had altijd sterk in dienst gestaan van het moederland. In Nederlands-Indië verdiend geld werd door bedrijven en particulieren veelal overgemaakt naar Nederland en veel Nederlanders remigreerden na hun werkzame leven weer naar Nederland. Toch was er een ontwikkeling naar meer zelfstandigheid binnen het koninkrijk. Bij die zelfstandigheid moeten we ons niet al te veel voorstellen. De Nederlands-Indische regering onder leiding van de Gouverneur-Generaal was bijvoorbeeld een zelfstandig rechtspersoon, maar de hele Nederlands-Indische wetgeving leunde sterk op de Nederlandse en veel bedrijven hadden hun hoofdzetel in Nederland. Het laat zich dan ook raden dat het verbreken van de verbindingen met Nederland als gevolg van de Duitse bezetting voor Nederlands-Indië en de Nederlanders die daar leefden grote gevolgen had. Er moest in ijlt tempo nieuwe wetgeving worden opgesteld omdat er geen gebruik meer kon worden gemaakt van Nederlandse regels en uitvoeringsinstanties. Een voorbeeld dat voor het onderzoek naar de particuliere tegoeden van belang is, is de wetgeving op het terrein van de levensverzekeringsmaatschappijen. Het toezicht op de levensverzekeraars was geregeld via de Verzekeringskamer in Nederland. De Verzekeringskamer controleerde de in Nederlands-Indië werkzame maatschappijen op basis van Nederlandse wetgeving. Dat toezicht verdween en er ontstond een sterke behoefte om de Nederlandse wetgeving aan te passen. Bijna alle levensverzekeringsmaatschappijen hadden in Nederlands-Indië namelijk slechts een bijkantoor. Alleen de Nederlands-Indische Levensverzekeringsmaatschappij van 1870, de Nillmij, was gevestigd in Nederlands-Indië. Veel verzekerden vroegen zich af of, nu de banden met Nederland voorlopig doorsneden waren, de maatschappijen hun contractuele verplichtingen nog wel na konden komen. Het kapitaal dat daarvoor nodig was bevond zich namelijk op de hoofdkantoren in Nederland en was dus niet meer beschikbaar. Er ontstond een run op de maatschappijen. Verzekerden wilden hun levensverzekering afkopen of belenen.

De zeer beperkte voorraad kapitaal van de maatschappijen in Nederlands-Indië dreigde hierdoor snel uitgeput te raken. De overheid moest ingrijpen. Die overheid was nu alleen de Nederlands-Indische regering, die ging zelfstandig opereren en beperkte met een ordonnantie de mogelijkheden voor belening en afkoop van polissen. Voor het toezicht op het Indische verzekeringswezen werd de Indische Verzekeringskamer opgericht.

Tegelijkertijd dreigden op het punt van de banktegoeden problemen. Veel rekeninghouders die voor de Duitse inval in Nederland geld overmaakten naar Nederland, wilden nu hun geld vanuit Nederlands-Indië overmaken naar het buitenland. Daarmee zou de deviezenpositie van het nu ineens zelfstandige Nederlands-Indië sterk onder druk komen te staan. Om dit te voorkomen werd de deviezenordonnantie ingesteld. Daarmee kwam er een verbod op het bezit van goederen die op de een of andere manier in het buitenland als betaalmiddel konden worden gebruikt. Daaronder vielen bijvoorbeeld goud en in het buitenland aangehouden rekening-courantsaldi. Om op de maatregelen die in het kader van de deviezenverordening waren genomen toe te zien, werd het Nederlands-Indisch Deviezen Instituut opgericht.

Juist op het gebeid van particuliere tegoeden bouwde Nederlands-Indië dus eigen wetgeving en instituten op. Die wetgeving en instituten zouden na de Tweede Wereldoorlog een centrale rol spelen in het rechtsherstel. Dat wordt zeker duidelijk wanneer blijkt dat de Nederlands-Indische regering zich enigszins ging voorbereiden op een mogelijke inval door Japan. Veel burgers werden ingeschakeld bij de landsverdediging en verschillende beroepen werden gemilitariseerd. Voor mensen met een levensverzekering leverde dit problemen op. Overlijden als gevolg van oorlogshandelingen was in de polissen alleen gedekt wanneer iemand een burgerfunctie vervulde. De Indische Verzekeringskamer reageerde hierop door in te grijpen in alle bestaande polissen. Al het overlijden werd per ordonnantie, de Indische Oorlogsriscio Regeling, verzekerd verklaard. In het kader van de deviezenordonnantie werd iedere effectenbezitter verplicht zijn effecten in te leveren bij zijn bank. Deze borg ze vervolgens op in de oorlogskluis te Bandoeng. Het duidelijkste voorbeeld van voorbereiding op een Japanse bezetting vormt het naar het buitenland brengen van de goudvoorraad van de Javasche Bank die de dekking vormde voor de Nederlands-Indische gulden.

Per saldo zorgden alle maatregelen ervoor dat de inwoners van Nederlands-Indië niet meer over hun tegoeden konden beschikken zoals voor de Duitse inval in Nederland. Nederlanders die bijvoorbeeld betalingen ontvingen op basis van een koopsom afgesloten voor mei 1940 bij een verzekeringsmaatschappij met de hoofdzetel in Nederland, kregen vanaf mei 1940 niet meer uitbetaald. Het kapitaal dat de basis vormde voor hun uitkeringen bevond zich immers in Nederland en was onbereikbaar. Voor deze mensen was er geen noodfonds. Een dergelijk fonds was er wel voor mensen met een levensverzekering bij een Nederlandse verzekeringsmaatschappij die in Nederlands-Indië kwamen te overlijden. Op die manier konden weduwen alsnog over in elk geval enig kapitaal beschikken. Voor alle tegoedhouders gingen door de Indische ordonnanties nu andere regels gelden. De eerste problemen op het terrein van particuliere tegoeden ontstonden dus al voordat Nederlands-Indië bezet was door Japan. De Nederlands-Indische regering ging ingrijpen en door haar opgerichte instituten

werden na de oorlog een belangrijke actor bij het rechtsherstel en dus in het onderzoek naar dat rechtsherstel. Van belang is hierbij dat de verdeling van verantwoordelijkheden tussen Nederlandse en Indische instituten vaak erg onduidelijk was.

Het belangrijkste verschil tussen de Nederlandse en de Indische situatie is de periode van de bezetting. In Nederland werden polissen van Joden afgekocht, aandelen en bezittingen ver onder de prijs verkocht en banktegoeden geconfisqueerd. Juist op die roef, maar dan gepleegd door Japanners, diende het onderzoek van de commissie van Galen zich te richten. De Japanse bezetting was echter heel anders van karakter. De Japanners schakelden de hele westers georiënteerde economie uit. Dat betekende dat banken en verzekeringsmaatschappijen werden gesloten. Daarenboven werden veel Nederlanders geïnterneerd. Niet alle Indische ingezetenen met een Nederlands paspoort kwamen in de kampen terecht, maar verreweg de meeste mensen die beschikten over een spaarrekening of een levensverzekering werden ingesloten. Hierdoor werd het voor de Japanners niet meer aantrekkelijk om bijvoorbeeld spaartegoeden te confisqueren of om verzekeringen af te kopen. Het economische systeem waarvan ze deel uitmaakten was door hen immers opgeheven. Geen van de aandelen uit de Bandoengkluis, op enkele Chinese aandelen na, is uit de kluis gehaald. De Japanners beschikten immers reeds over het bedrijf en hoefden zich niet te bekommeren om de aandelen. Spaartegoeden bestonden alleen nog maar uit cijfers in de administratie van de banken omdat het dekkingsgoud dat bij de Indische geldhuishouding hoorde bijtijds in veiligheid was gebracht. Vanaf dit punt werd het dus moeilijk om onderzoek te doen naar de roef van particuliere tegoeden door de Japanse bezetter. De bakens van het onderzoek naar de particuliere tegoeden dienden dan ook verzet te worden. De Europese oriëntatie waarmee het onderzoek begonnen was, moest verdwijnen en vervangen worden door een Aziatische. Het probleem dat veel mensen na de Tweede Wereldoorlog niet bij hun tegoeden konden bestond namelijk wel degelijk. De verklaring hiervoor bleek te moeten worden gezocht in het optreden van de Nederlandse en Nederlands-Indische, vanaf 1950 de Indonesische, overheid, de banken en de verzekeringsmaatschappijen vanaf de Duitse inval in Nederland. Deze conclusie wil overigens niet zeggen dat de Japanners niet hebben geroofd. Roerende goederen zijn wel degelijk geroofd. Onderzoek hiernaar en naar het bijbehorende rechtsherstel wordt evenwel sterk bemoeilijkt omdat niet duidelijk is waar het archief van de Indische Raad voor het Rechtsherstel zich bevindt.

Indische tegoeden en rechtsherstel

De situatie in Nederlands-Indië was na de Tweede Wereldoorlog natuurlijk zeer onoverzichtelijk. De Nederlanders in Nederlands-Indië kregen te maken met de strijd voor onafhankelijkheid van Indonesië. In sommige gebieden zou het dan ook onmogelijk blijken voor voormalig geïnterneerden om contact te leggen met hun bank of verzekeringsmaatschappij teneinde weer te kunnen beschikken over hun tegoeden. Ook wanneer contact wel mogelijk was, kon men niet vrijelijk over de vooroorlogse tegoeden beschikken. Dat had te maken met maatregelen van de Nederlands-Indische overheid en de banken en verzekeringsmaatschappijen. De banken en verzekeringsmaatschappijen hadden te maken met volledig dooreengeraakte archieven. De archieven bleken na een

aantal jaren echter allemaal te herstellen. Daarmee ontstond de mogelijkheid om met de administraties verder te werken vanaf het punt van voor de Japanse inval. Voor de banksaldi zou dat redelijk eenvoudig zijn geweest, voor de levensverzekeringen lag dat wat ingewikkelder. Alle verzekerden hadden tijdens de Japanse bezetting een premieachterstand opgelopen die zo groot was dat hun verzekering volgens de polisvoorwaarden geroyeerd diende te worden. De verzekerden hadden door hun internering echter geen mogelijkheid gehad om hun premies te betalen. Vanwege die overmacht boden veel maatschappijen hun verzekerden betalingsregelingen aan om de premieachterstand goed te maken, maar de premieachterstand diende te worden weggewerkt. Bovenop het bedrag van de premieachterstand kwam een bedrag voor door de maatschappijen gederfde rente tijdens de jaren van de Japanse bezetting. Wanneer een maatschappij zich op het punt van een betalingsregeling weigerachtig opstelde, enkele kleine Canadese maatschappijen deden dat, bestond de mogelijkheid om via de rechter een roeyement tegen te houden. De gang naar de rechter was echter een buitengewoon moeizame. Er was onduidelijkheid over de bevoegdheden van de Nederlandse en de Indische Raad voor het Rechtsherstel, vooral na 1949 toen de Indische Raad voor het Rechtsherstel was omgevormd tot de Indonesische. De Nederlandse herstelrechter achtte zich vaak niet bevoegd en de Indonesische stelde de verzekerden niet automatisch in het gelijk. Na 1949 kwam er de zogenaamde Rehabilitatieregeling, een schadevergoeding van de Nederlandse en Indonesische overheid voor oorlogsslachtoffers. Door gebrek aan medewerking van de Indonesische overheid kreeg deze regeling voor verzekerden pas waarde in 1954 toen de Nederlandse overheid de verplichtingen van de Indonesische overheid op zich nam. Onduidelijkheid als gevolg van de betrokkenheid van twee verschillende overheden is een rode draad in het rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog. Voor betrokkenen was dit één van de oorzaken voor het ontstaan van financiële problemen.

Een belangrijkere oorzaak voor die problemen lag bij de bevroezingsordonnantie. Via deze ordonnantie waren alle vooroorlogse tegoeden geblokkeerd. De maatregel werd genomen om inflatie tegen te gaan. Ook het overmaken van saldi naar Nederland was aan strenge regels gebonden. Veel Nederlanders hadden dan ook nog vooroorlogse saldi toen Indonesië in december 1949 onafhankelijk werd. Deze saldi daalden vervolgens met tweederde in waarde door Indonesische geldsaneringen. Waarschijnlijk zijn met deze maatregelen de oorzaken voor naoorlogse financiële problemen die voor het onderzoek werden toegeschreven aan Japanse roof voor het grootste deel verklaard.

Eén vraag blijft dan nog over: wat is er gebeurd met tegoeden van overledenen die na de oorlog niet zijn opgeëist? Waarschijnlijk zijn die na een aantal jaren toegevoegd aan het eigen vermogen van de banken en verzekeringsmaatschappijen. Door een gebrek aan bronnen is niet meer precies te achterhalen om hoeveel geld en om wiens geld het gaat. Veel archieven van Indische banken en verzekeringsmaatschappijen zijn vernietigd nadat ze zijn overgenomen of omdat de administraties niet meer van belang waren voor de bedrijfsvoering. Hierdoor kan de effectiviteit van het opsporingsbeleid van banken en verzekeraars niet meer met zekerheid worden nagegaan.

De problemen rondom particuliere tegoeden van Nederlanders in Nederlands-Indië zijn voor het grootste deel terug te voeren op maatregelen van de Nederlands-Indische, Indonesische en Nederlandse overheid. Toch hebben deze overheden net als de verzekeringsmaatschappijen wel degelijk ook maatregelen genomen ter bescherming van de belangen van tegoedhouders. De meeste maatregelen die negatief uitpakten voor de vooroorlogse tegoeden waren namelijk gericht op het macro-economische herstel. De bevroezingsordonnantie was bijvoorbeeld bedoeld om inflatie, die de vooroorlogse tegoeden snel waardeloos zou hebben gemaakt, te voorkomen. Daarnaast waren er speciale clausules voor noodruft. Voor zover na te gaan viel, werden deze clausules goed toegepast wanneer er een beroep op werd gedaan. Het vellen van een oordeel over het optreden van de betrokken overheden en instanties is lastig en bij uitstek een punt waarbij standplaatsgebondenheid een rol speelt. De overheden hielden in veel gevallen het algemene belang in de gaten: de wederopbouw van het land. Dat heeft er mede voor gezorgd dat het naoorlogse rechtsherstel inzake de Indische tegoeden in individuele gevallen teleurstellingen heeft opgeleverd.

Alhoewel de situatie rondom de Indische tegoeden dus heel anders is dan die rondom de Joodse tegoeden, heeft de regering over beide tegelijkertijd een standpunt ingenomen. Daarbij is voor de Indische tegoeden besloten dat er voldoende aanleiding was om vanuit morele overwegingen 250 miljoen gulden beschikbaar te stellen. Daarmee beantwoorde de regering de vraag die een journalist van de Wereldomroep stelde op de persconferentie bij de presentatie van het rapport over de Indische tegoeden. Hij vroeg waarom er in het rapport geen bedrag genoemd wordt dat nodig is voor de compensatie van de geleden schade. Het antwoord van de wetenschapper was op dat moment dat voor de berekening van de schade de bronnen ontbraken en dat de schuldvraag moeilijk te beantwoorden is, moeilijker dan in het geval van de Joodse tegoeden. Er bestaat immers niet één Tweede Wereldoorlog. Uit de aandacht in de kranten bleek vervolgens dat dat moeilijk uit te leggen is. Veelal werd het door VWS uitgegeven persbericht, al dan niet geheel, op pagina vijf of zes opgenomen.

Conclusie

Het besef dat buiten Europa de geschiedenis wezenlijk anders is, gelopen dan in Europa blijkt onontbeerlijk om te begrijpen wat er met mensen, ook Nederlanders, in de wereld gebeurd is. Werken met dat besef blijkt echter niet vanzelfsprekend en bovendien moeilijk uit te leggen aan buitenstaanders. Aandacht voor de geschiedenis van de niet-westerse wereld is dan ook van groot belang. Juist na dit onderzoek vind ik het verheugend dat de geschiedenis van de wederzijdse beïnvloeding van Nederland en Indonesië volgend jaar één van de onderwerpen is van het eindexamen Geschiedenis en staatsinrichting op de middelbare school. Kijkend naar de manier waarop dit onderzoek is verlopen, blijkt het ook voor historici van belang om je goed voor te bereiden op de niet-westerse onderwerpen in de Geschiedenis. Het is dan ook goed dat de Afdeling Geschiedenis van de KUN samen met het Instituut voor Leraar en School het initiatief heeft genomen tot een nascholingsconferentie over dit eindexamenonderwerp!

'Een kamertje op het Binnenhof'

Carla van Baalen over parlementaire geschiedenis aan de KUN

Carla van Baalen (foto: Bert Geerlings, 6-5-2000)

Als we bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG) arriveren, worden we geconfronteerd met de actualiteit waarin het centrum zich bevindt. Carla van Baalen, directeur van het CPG, vraagt of we nog even geduld hebben, omdat zij vragen van journalisten moet beantwoorden. Zij vragen naar de mening van CPG over het aftreden van de minister van Binnenlandse Zaken, Bram Peper. Van Baalen zat rustig op haar kantoor toen de telefoon ging en journalisten haar vroegen wat zij vond van het aftreden van Peper (dat twintig minuten daarvoor had plaatsgevonden). 'Journalisten gaan er blijkbaar vanuit dat het CPG voortdurend op de hoogte is van actuele ontwikkelingen.' Voor haar was het echter net zo'n grote verrassing als voor ons.

Het werd ons meteen duidelijk dat het CPG een maatschappelijke functie heeft en dat de medewerkers door de journalistieke wereld voor actuele vraagstukken benaderd worden. Journalisten weten hen te vinden, maar hoe zit dat met de studenten en medewerkers aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (KUN)? Weinigen weten af van het bestaan van het CPG en als zij ervan hebben gehoord, blijft het de vraag of zij weten wat het CPG zoal doet.

Het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis

Het CPG is in 1970 opgericht door de hoogleraar staatsrecht aan de KUN, prof. mr. F. J. F. M. Duynstee die zich realiseerde dat de parlementaire geschiedenis vanaf het ontstaan van de parlementaire democratie tot de Tweede Wereldoorlog goed beschreven was. Hij wilde deze systematische beschrijving voortzetten en kwam met het idee om een centrum op te richten, dat in oktober 1970 gerealiseerd werd. Het CPG was destijds klein en kende slechts één medewerker, te weten Jac Bosmans. In de loop van de jaren is het centrum steeds groter geworden en op dit moment zijn er tien mensen werkzaam. Sinds de oprichting is het onderzoeken en beschrijven van de parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945 de belangrijkste taak van het Centrum. De belangrijkste bronnen die daarvoor gehanteerd werden en worden, zijn de stukken uit de Eerste en Tweede Kamer. Aanvankelijk concentreerde het centrum zich op een beschrijving van de parlementaire geschiedenis per beleidsterrein, maar onder Van Baalen (1998-) is men zich gaan beperken tot de discussiepunten die politiek omstreden waren. De parlementaire geschiedenis maakt duidelijk hoe de machtsverhoudingen binnen een bepaalde kabinetsperiode liggen, maar ook hoe deze verhoudingen over een langere periode verdeeld zijn en verschuiven.

Het CPG heeft in het verleden ook cursussen voor historici en politicologen verzorgd. In de jaren 80 en 90 was er dan ook een hoogleraar verbonden aan het Centrum. Op dit moment wordt vanuit het CPG geen onderwijs gegeven, maar daar komt per komend studiejaar verandering in. Het CPG gaat colleges in de vrije ruimte voor meerdere studierichtingen organiseren.

Het CPG heeft, zoals hierboven al kenbaar is gemaakt, ook een maatschappelijke functie. In het geval van het aftreden van Peper wordt de mening van de medewerkers gevraagd, waarbij de journalistiek met name geïnteresseerd is in de betekenis van het aftreden. Het CPG kan bijvoorbeeld een antwoord geven op de vraag in hoeverre iets vergelijkbaars in het verleden heeft plaatsgevonden en welke consequenties dit destijds met zich mee heeft gebracht. Het CPG draagt dus bij aan de vorming van een historisch bewustzijn.

Opvallend in de naam van het centrum is het woord 'parlementair', zeker omdat er een discussie bestaat over de betekenis van 'politiek' en politieke geschiedenis. Met andere woorden, waarom is in de naam van het centrum voor 'parlementair' gekozen? Van Baalen maakt duidelijk dat deze keuze destijds door Duynstee is gemaakt. 'Het centrum kiest de invalshoek van het parlement, maar dat staat in wisselwerking met de regering en actoren in de samenleving. Natuurlijk zijn er ook maatschappelijke invloeden, maar dat gaat zo ver. In het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 1999 komen die wel terug, maar dit zijn typisch kwesties die in de onderzochte periode heel erg spelen.' Het Centrum onderzoekt de geschiedenis na 1945 en gaat daarbij uit van de ontwikkelingen binnen de Eerste en Tweede Kamer. Op dit punt onderscheidt het CPG zich van historici die zich bezighouden met politieke geschiedenis zoals bij de afdeling geschiedenis aan de KUN.

De relatie tussen CPG en de afdeling geschiedenis aan de KUN wordt voor een groot deel bepaald door een persoon die met beide instituten te maken heeft, namelijk prof.

dr. Jac Bosmans. Hij is altijd betrokken geweest bij het centrum en is tevens voorzitter van de wetenschappelijke raad. 'Er zijn veel contacten tussen Bosmans, nieuwste geschiedenis en het CPG. Af en toe is er iemand van het CPG, die bij een werk- of onderzoekscollege over politieke geschiedenis na 1945 assisteert.' Het CPG is sinds drie jaar onderdeel van de faculteit Letteren. De contacten zijn vooral persoonlijk van aard. 'Het CPG staat eerder naast dan onder de faculteit.'

Het centrum is wat betreft de financiën enerzijds aangewezen op de universiteit en anderzijds op de Stichting Parlementaire Geschiedenis in Den Haag. In de wetenschappelijke raad zitten dan ook twee vertegenwoordigers van de universiteit en twee vertegenwoordigers van de Stichting. Deze raad geeft advies over de te volgen wetenschappelijke koers.

De directeur

Van Baalen (1958) studeerde in 1984 af aan de Rijksuniversiteit Leiden bij de opleiding geschiedenis. Daarna was ze werkzaam bij de Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de Drooggelegde Zuiderzeepolders te Amsterdam, waar ze in 1986 haar proefschrift *Paradijs in oorlogstijd? Onderduikers in de Noordoostpolder 1942-1945* voltooide. Eind 1986 ging zij bij CPG werken. In 1990 vertrok Van Baalen bij het CPG mede omdat zij, samen met andere collega's, niet tevreden was over de destijds gehanteerde methode van onderzoek. Ze vertrok naar de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht, waar ze meewerkte aan de opbouw van deze nieuwe universiteit.

In 1998 kwam bij het CPG de functie van directeur vrij. Een aantal mensen, onder wie Van Baalen werd gevraagd te solliciteren. Aanvankelijk voelde ze er niets voor, vanwege het sterk beschrijvende karakter van het onderzoek. Bij het CPG was men ondertussen tot de conclusie gekomen dat men een andere weg in moest slaan. Men wilde probleemgericht onderzoek doen. Het was de bedoeling dat de nieuwe directeur dit idee begeleidde. In de praktijk betekende dit dat er specifieke vragen werden gesteld aan een kabinetsperiode. 'Het Centrum moet gericht kijken waar het in de politiek werkelijk om gaat. Omstreden wetten zijn interessant, dáár moet over geschreven worden. Over wetten waar iedereen het mee eens is kan men kort zijn.' Deze nieuwe trend speelde in op eerdere kritiek van Van Baalen en andere medewerkers. Deze ontwikkeling bracht haar ertoe inderdaad naar de functie van directeur te solliciteren.

Vrouwen in de politiek

In vergelijking met maatschappijgeschiedenis en mentaliteitsgeschiedenis is de wereld van de parlementaire geschiedenis nog steeds mannelijk. Van Baalen werd hiermee geconfronteerd toen ze ging werken als directeur van CPG; alle medewerkers waren man, met uitzondering van de secretaresse. Zij vond dit echter geen probleem, omdat ze het niet als een mannenwereld, maar als een wereld van historici ervoer. Onder haar leiding is het aantal vrouwen dat werkzaam is bij CPG toegenomen. Ze noemt het opvallend dat 'alle vrouwen bij CPG parttime werken, terwijl alle mannen fulltime werken'.

Ook in het parlement is het aantal vrouwen de laatste jaren toegenomen. 'De ontwikkelingen zijn in de vorige eeuw erg snel gegaan: aan het begin van de 20ste eeuw

werd er nog gevochten voor toelating van één vrouw in het parlement. Er is in honderd jaar veel bereikt.' Van Baalen hoopt dan ook op de eerste vrouwelijke premier in de 21ste eeuw. 'Binnen 99 jaar moet dat toch kunnen gebeuren.' Uiteraard heeft ze ook kritiek, de hoge posities in de politiek worden immers nog steeds door mannen bekleed. Op zich ziet Van Baalen dit graag veranderd, maar dit moet niet ten koste gaan van de kwaliteit. Het vastleggen van het aantal vrouwen in het parlement met behulp van quota is naar haar mening 'onzin'. Zelf vindt ze het ook niet prettig om gevraagd te worden omdat ze een vrouw is.

In Nederland vindt er binnen de politiek een steeds meer evenwichtige samenwerking plaats tussen mannen en vrouwen. Deze ontwikkeling juicht Van Baalen toe. Binnen de politiek gaat het om de belangen van mannen en vrouwen en een samenwerking tussen beiden leidt tot het beste resultaat. 'Mannen en vrouwen zijn toch verschillende wezens en niet alleen biologisch. Dat heb ik in de loop der jaren wel ervaren. Een fractievergadering met 40 mannen of een met 25 mannen en 15 vrouwen is zeker anders, dat kun je op je klompen aanvoelen.'

Binnen de parlementaire geschiedschrijving wordt er steeds meer aandacht geschonken aan genderverhoudingen in de politieke besluitvorming. 'Deze aandacht kan ook overdreven worden: in de jaren 50 zijn vrouwen in de politiek aanwezig, maar vormen ze nog geen factor die echt van belang is. Een voorbeeld is een motie met betrekking tot het ontslag van gehuwde ambtenaressen in 1955. In de literatuur wordt hierover geschreven dat de motie is aangenomen door het eendrachtig samen stemmen van deze vrouwen. Dit is getalsmatig onmogelijk en de rol van de vrouw wordt te veel benadrukt. Het is juist opmerkelijk dat een aantal mannelijke KVP'ers voorstemden', aldus Van Baalen.

De laatste twintig jaar is de invloed van vrouwen in de politiek enorm toegenomen. Dit is echter niet terug te zien in de geschiedschrijving van het CPG, die nog niet in deze periode is aanbeland. Van Baalen is zich wel bewust van de toegenomen emancipatie, ze zegt hierover: 'dat is het werk van vrouwen geweest, want mannen hebben er niet veel belang bij om hun macht op te geven, waarom zouden ze!' Deze opmerking lijkt ons strijdig met Van Balens eerder genoemde voorbeeld van de motie over gehuwde ambtenaressen. Kennelijk is de inzet van vrouwelijke parlementariërs een noodzakelijke maar niet voldoende voorwaarde voor vrouwenemancipatie. Dankzij hun initiatief kwamen dergelijke kwesties op de politieke agenda. Pas door de hulp van mannen konden dergelijke voorstellen ook aangenomen worden in de kamer.

Huidige bezigheden van het CPG

Op dit moment is het CPG bezig met een onderzoek naar de kabinetsperiode waarin Willem Drees voor de derde keer minister-president was (1952-1956). Wat moet men zich voorstellen bij dit onderzoek? Aanvankelijk werd er per departement onderzocht, maar dat heeft men losgelaten, omdat het CPG nu de vraag heeft waar het politiek om ging. Van Baalen laat ons een blauwdruk voor de hoofdstukindeling zien. 'Het CPG werkt tijdens dit onderzoek met een thematische indeling. We onderscheiden onder andere ethisch-immateriële kwesties, zoals de rechtspositie van vrouwen en oorlogsaffai-

res. Daarnaast zijn er ordeningsvraagstukken, waarbij er wordt gekeken naar de vraag hoe de samenleving het best kan worden ingericht, bijvoorbeeld met veel of weinig overheidsbemoeienis. In de periode Drees III was er sprake van een goede economische situatie. Er kwam destijds veel geld binnen, maar waar is dat geld aan uitgegeven?' Deze blauwdruk kan ook voor andere kabinetsperiodes gebruikt worden, omdat ethische, ordenings- en verdelingsvraagstukken altijd weer spelen, alleen op een andere manier.

Nu is uitgelegd op welke manier het CPG te werk gaat, rest ons de vraag wat het doel is van het onderzoek naar kabinetsperiodes. Van Baalen beantwoordt die vraag door een lijn te trekken van de vroegere naar de huidige politiek. 'Kijk eens naar de politiek zoals die nu in elkaar zit. 'Paars' waarin confessionelen niet de macht hebben, was toen ondenkbaar. Hoe is die macht door de jaren heen veranderd en waar vechten ze om? Waarom wordt een partij kleiner? Heeft dat met politiek te maken of staat dat er misschien wel los van? Als mensen en masse de kerk verlaten en niet meer op christelijke partijen stemmen, doet zo'n partij het dan minder goed? De verschuiving van macht is als een rode draad die zichtbaar wordt en naar aanleiding daarvan kunnen we bijvoorbeeld zien of de daad van minister Peper uniek is.'

Naast het onderzoek naar Drees III, overweegt het CPG een sprong in de tijd te maken. Het lijkt Van Baalen leuk om zich eveneens met recentere politiek bezig te houden. 'We hebben een onderzoeksteam van acht personen, dat best gesplitst zou kunnen worden in twee groepen.' Op de vraag of 'de nacht van Wiegel' dan ook behandeld wordt, antwoordt ze: 'nee, zo recent niet. We houden minstens een afstand van twintig jaar, vanwege de beschikbaarheid van de notulen van de ministerraad. Daarnaast is er een zekere historische distantie nodig om geschiedenis te beschrijven en om 'de nacht van Wiegel' te kunnen plaatsen.' In het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* van 1999 gaat het CPG echter wel in op actuele gebeurtenissen. Dat heeft te maken met belangstelling die daarvoor in brede kringen verondersteld wordt. 'We grijpen actualiteiten aan, maar proberen toch ook wel om de parlementaire geschiedenis daarvan te laten zien. En dat is weer goed voor de bekendheid van het centrum.'

Imago en toekomst van het CPG

Het CPG kampt met een grote onbekendheid. Dit begint al bij geschiedenisstudenten in Nijmegen die verwonderd zijn als ze horen dat er zoiets als het CPG bestaat. Van Baalen onderkent dit probleem: '... er zijn mensen om ons heen die zeggen dat CPG vaak een te onbekend instituut is en dat dat jammer is, omdat er zoveel kennis en know-how zit, waar iets mee gedaan moet worden.' Het *Jaarboek* dat in 1999 voor het eerst is verschenen, is een poging geweest om het instituut meer bekendheid te geven. In het jaarboek wordt enerzijds aandacht geschonken aan de parlementaire geschiedenis, anderzijds probeert men ook de actualiteit erbij te betrekken. De media hebben de nodige aandacht gehad voor het jaarboek, met name voor het interview met Theo Meijer, die voorzitter was van de parlementaire enquêtecommissie Vliegkamp Bijlmermeer en daarover een aantal markante uitspraken had gedaan. 'Dat is natuurlijk aardig voor ons, dat voortdurend dat Centrum voor Parlementaire Geschiedenis wordt genoemd.'

Daarnaast houdt het CPG zich bezig met projecten die in de eerste plaats wetenschappelijk onderbouwd zijn, maar bovendien een hoge populariteitsfactor hebben. Momenteel zijn twee medewerkers bezig met een biografie van oud-minister-president De Jong (1967-1971), die ongetwijfeld bij verschijning de nodige publicatie zal krijgen. 'Dat onderwerpen publiciteit met zich meebrengen, is gewoon leuk, maar niet de vooropgezette bedoeling.' Daarnaast moeten toekomstige onderwijsprogramma's een bijdrage leveren aan de bekendheid van het CPG onder studenten.

Van Baalen is gunstig gestemd over de toekomst van het CPG: 'zolang een parlement bestaat, vinden ze het in Den Haag belangrijk dat daarover geschiedenis geschreven wordt.' Financieel gezien is het CPG ook verzekerd van een voorspoedige toekomst omdat ze gefinancierd wordt door zowel de universiteit als de Stichting Parlementaire Geschiedenis.

Het CPG zal voorlopig ook nog wel in Nijmegen gevestigd blijven. Het is een uniek instituut. Geen enkele andere universiteit heeft een dergelijke verbinding met Den Haag. Vanuit de historie is het eigenlijk min of meer toevallig in Nijmegen ontstaan en voor de universiteit is het inmiddels van belang om het CPG te behouden. Hoewel Van Baalen moet toegeven dat ze 'best een kamertje op het Binnenhof' zou willen hebben.

Europees historisch besef

Euroclio: oorzaak of gevolg?

Bestaat er zoiets als Europees historisch besef? Universitaire historici reageren dikwijls honend op de combinatie Europa en historisch besef. Europa leeft niet bij de burger. Maar, zo wordt in één adem ook gesteld, het geschiedenisonderwijs mag geen instrument zijn om de interesse voor Europa te bevorderen.

Tegelijkertijd menen nogal wat historici dat leerlingen geen flauw benul hebben van de nationale geschiedenis; daar zou de prioriteit moeten liggen. Kennelijk mag er dan wel instrumenteel gedacht worden. Zo stelde Paul Scheffer in zijn fameuze essay in *NRC-Handelsblad* (29-1-2000) over het multiculturele drama in Nederland dat in het geschiedenisonderwijs weinig aandacht is voor het nationale erfgoed en voor het eigen verleden. In dezelfde krant (5-5-2000) meenden Alex van Stipriaan en Thijl Sunier daarentegen dat het nationale kader in het geschiedenisonderwijs veel te dominant en te eenzijdig is voor hedendaagse leerlingen.

Europa is echter een realiteit en het geschiedenisonderwijs zal er hoe dan ook op in moeten spelen, zonder dat dit gepaard hoeft te gaan met een verwaarlozing van het 'vaderlandse' verleden. Sterker nog, ik hoop in deze bijdrage te laten zien dat de geschiedenis van het eigen land vanuit een Europees perspectief meer diepgang kan krijgen en meer recht doet aan gebeurtenissen in het verleden. Dit betekent dat behalve aan de koloniën en de slavernij in het nationale geschiedenisonderwijs veel meer dan voorheen aandacht geschonken moet worden aan de historische achtergronden van migranten, vluchtelingen en bewoners van andere landen.

Euroclio is een organisatie die de discussie over inhoud en doelstellingen van het geschiedenisonderwijs in geheel Europa stimuleert, en meer specifiek de vernieuwing van schoolcurricula, schoolboeken en lesmethoden in Oost-Europese landen ondersteunt. De problemen en de uitdagingen die deze organisatie tegenkomt zijn exemplarisch voor de diversiteit in de Europese samenleving.

Ontstaan en achtergronden van Euroclio

In 1993 werd in Leeuwarden Euroclio, de Europese koepelorganisatie van geschiedenislerarenverenigingen, opgericht.¹ De oprichters waren 17 verenigingen uit 14 landen. In 2000 bestaat Euroclio uit 60 verenigingen en instellingen die het geschiedenisonderwijs in 38 landen vertegenwoordigen. De aanleiding om deze vereniging op te zetten was de bijeenkomst voor geschiedenisonderwijs die de Raad van Europa in 1991 in Brugge had georganiseerd. Voor het eerst waren toen betrokkenen bij het geschiedenisonderwijs uit heel Europa bijeen.² Voor de afgevaardigden uit Oost- en Midden-Europa was deze confrontatie met westerse vakgenoten tamelijk ongelijkwaardig. Zij waren op dat

¹ Euroclio, European Standing Conference of History Teachers Associations.

² Raad van Europa, History teaching in the new Europe, Brugge, België, 9 tot 13 december 1991. Rapport CC-ED/HIST (93) 1.

moment tot de slotsom gekomen dat hun geschiedenisonderwijs van geen kant had gedeugd en dat alles anders moest. Hun vraag om hulp was urgent: 'Vertel ons wat we moeten doen'.

De oorzaken voor de oprichting van Euroclio zijn nauw verbonden met de ontwikkelingen in het geschiedenisonderwijs in West-Europa. In de meeste West-Europese landen stond geschiedenis als schoolvak onder druk. Het vak zou niet beantwoorden aan de eisen van de moderne tijd en weinig nut hebben voor hedendaagse opleidingen en beroepen. De, hoofdzakelijk, West-Europese stichters formuleerden niet voor niets als eerste doelstelling voor Euroclio: het versterken van het vak geschiedenis in de schoolcurricula in Europa.³

De discussie over de Europese dimensie en de behoefte het Europese bewustzijn te versterken was de tweede reden om tot oprichting van Euroclio over te gaan. In de jaren negentig van de twintigste eeuw was er, gedicteerd vanuit Brussel, een actieve beweging om door middel van onderwijs meer (historisch) bewustzijn te kweken voor Europa.⁴ Geschiedenisdocenten waren zich bewust dat in de meeste Europese landen geschiedenis vanuit een nationaal perspectief werd onderwezen. Zij erkenden de noodzaak om, in het kader van een meer Europese eenwording, vanuit een wijder perspectief naar het verleden te kijken. Vandaar dat in de Euroclio-Statuten ook de volgende twee doelstellingen zijn opgenomen: *het bevorderen van de Europese dimensie zonder tekort te doen aan regionale, nationale en mondiale perspectieven* en *het bevorderen van Europese bewustwording door het vak geschiedenis*.

De laatste (vooral West-Europese) factor in de ontstaansgeschiedenis van Euroclio was de onderwijsdiscussie rond 1990. Het geschiedenisonderwijs moest een antwoord geven op de algemeen onderwijskundige behoefte om zelfstandig lerende leerlingen te creëren die met flexibele competenties de arbeidsmarkt op moeten kunnen. Overigens is van deze discussie niets terug te vinden in de Statuten. Het Euroclio-bestuur heeft voor 2001 een statutenwijziging in voorbereiding waar dit punt min of meer tot uitdrukking komt, namelijk het bevorderen van innovatief geschiedenisonderwijs.

De vraag om richtlijnen voor goed geschiedenisonderwijs vanuit Midden- en Oost-Europa op de bijeenkomst van de Raad van Europa in Brugge veroorzaakte in 1991 een lichte paniek onder de West-Europese vertegenwoordigers van het geschiedenisonderwijs. Men had wel een andere aanpak en nieuwe ideeën, maar er was weinig bewijs dat de resultaten herkenbaar beter waren. Wel was men het in West-Europa er over eens dat intellectuele onafhankelijkheid van docenten en onafhankelijke professionele organisaties van groot belang waren voor de 'ontideologisering' van het geschiedenisonderwijs. Deze uitgangspunten werden ook verwoord in de statuten met doelstellingen als *de bescherming van de intellectuele vrijheid van leraren* en *het bevorderen van geschiedenislerarenorganisaties in landen waar deze organisaties nog niet bestaan*. Dit laatste doel is actief

³ Statuten Euroclio, Neuchâtel 1993.

⁴ Frederic Delouche, *L'Histoire de l'Europe, écrit par 12 historiens européens* (Paris 1992) is een voorbeeld van een door de Europese Unie gesponsord project om tot een gemeenschappelijke Europese geschiedenis te komen. Het boek is vertaald in minstens 15 talen.

aangepakt met als gevolg dat er op dit moment in bijna elk Europees land op zijn minst een vereniging voor geschiedenisdocenten bestaat.

De aangesloten organisaties ontdekten al snel dat men in de meeste landen met dezelfde problemen en uitdagingen werd geconfronteerd en dat het wiel elke keer opnieuw moest worden uitgevonden. Het was vaak verbluffend te ontdekken hoe weinig men over elkaar was geïnformeerd. De contacten tussen de Vereniging Docenten Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN) met de Vlaamse zusterverenigingen werd pas door de contacten in Euroclio op gang gebracht. In verschillende Duitse deelstaten bestond geen informatie hoe andere deelstaten met bijvoorbeeld examenproblematiek of -curriculum werd omgegaan. Vanaf het begin was er daarom behoefte tot het vormen van een forum in Europa en het opzetten van gezamenlijke projecten op het gebied van het geschiedenisonderwijs.

Een forum voor geschiedenisonderwijs in Europa is Euroclio zeker geworden. Het is opvallend dat verreweg het grootste deel van de debatten en activiteiten zich richten op de onderwijskundige aspecten van het geschiedenisonderwijs. Inhoudelijke kwesties hebben een minder prominente rol. De redenen hiervoor zijn niet moeilijk te achterhalen. Enerzijds komt dit doordat de vakinhoud in bijna heel Europa doorgaans sterk bepaald wordt door politieke besluitvorming en daarom niet gemakkelijk valt te veranderen. Anderzijds is er duidelijk een behoefte onder docenten om na te denken over doelen, gevolgen en effectiviteit van hun werk.

Bodo von Borries (hoogleraar onderwijskunde met specialisatie in de didactiek van de geschiedenis aan de Universiteit van Hamburg in Duitsland) en Magne Angvik (historicus en lerarenopleider aan de Universiteit van Bergen in Noorwegen) hebben in hun onderzoek *Youth and History*, uitgevoerd onder ruim 30.000 leerlingen en hun minimaal 1000 docenten, duidelijk aangetoond dat er een groot verschil bestaat tussen de onderwijsdoelen van docenten en de beleving daarvan bij hun leerlingen.⁵ Docenten blijken zich tamelijk onzeker te voelen of zij werkelijk in staat zijn de doorgaans zeer ambitieuze doelen van onderwijscurricula ook tot een goed einde te brengen. De mogelijkheid om daar met collega's over van gedachten te wisselen wordt doorgaans met beide handen aangegrepen.

De onderwerpen van de steeds weer terugkerende discussies onder Europese geschiedenisdocenten zijn doorgaans onder te brengen in de volgende thema's: wat zijn de doelstellingen voor het geschiedenisonderwijs; bereiken we onze doelen met onze manier van lesgeven; gaat het curriculum uit van chronologie of thema; wat is belangrijker: kennis, vaardigheden of allebei; is het recente verleden ook schoolgeschiedenis; wat is de verhouding tussen regionale, nationale, Europese en wereldgeschiedenis;

5 Bodo von Borries en Magne Angvik (red.), *Youth and History, comparative European Survey on Historical Consciousness and political Attitudes among Adolescents* (Hamburg 1997). Joke van der Leeuw-Roord (red.), *The State of History Education in Europe, Challenges and Implications of the Youth and History Survey* (Hamburg 1998).

wat te doen met begrippen als nationale identiteit, cultureel erfgoed en multiculturaliteit; en is het tijd voor vakkenintegratie?⁶

Doelstellingen voor het geschiedenisonderwijs

De discussie over de doelstellingen voor het geschiedenisonderwijs onthult een breed scala. Doorwrochte kennis van het verleden is voor veel Europese samenlevingen van groot belang, speciaal over die perioden van het nationale verleden die nadrukkelijk de glorie van het land doen uitkomen of waar duidelijk kan worden gemaakt hoe erg het nationale lijden is geweest. Ik noem dit meestal de nationale spiegel van pijn en trots, een uitdrukking die in het Engels beter klinkt vanwege de alliteratie: *the national mirror of pride and pain*. Gebeurtenissen of perioden waar anderen leed is aangedaan worden liever overgeslagen of zeer oppervlakkig behandeld. En wat anderen is overkomen gaat ons evenmin veel aan.

José Machado Pais (hoogleraar in de sociologie en de Portugese nationale coördinator voor het Youth and History-onderzoek) had op de jaarlijkse conferentie van Euroclio in 2000 te Lissabon, gewijd aan het thema *Remembering and Commemorating History*, een aardige observatie. Aan de hand van de Youth and History-resultaten had hij een onderscheid gemaakt tussen *nostalgische samenlevingen* en samenlevingen die op de toekomst waren gericht. Het bleek dat in de *nostalgische samenlevingen* het (verdere) vaak meer glorieuze verleden nadrukkelijk wordt onderwezen en dat in tegenstelling tot de samenlevingen die op de toekomst waren gericht, de leerlingen in geschiedenis en in dit verdere verleden waren geïnteresseerd. Turkije, Griekenland en Portugal waren volgens hem voorbeelden van *nostalgische samenlevingen*. De Nederlandse leerlingen passen in het profiel van de samenlevingen die op de toekomst waren gericht. Scheffer zou daar nog eens over moeten nadenken.

De zicht op de eigen tijd is als doelstelling herkenbaar in vele curricula, met daaraan direct verbonden het probleem of het recente verleden ook schoolgeschiedenis is of zou moeten zijn. Over het algemeen is er, zeker na de val van de Berlijnse Muur, een tendens in Europa om de jongste (politieke) ontwikkelingen te onderrichten. Door de Franse geschiedenisdocenten wordt de vraag, gaan we door tot gisteren, echter negatief beantwoord. Voor hen blijft de laatste 30 tot 50 jaar politieke vorming. Ook in Groot-Brittannië worstelt men met deze vraag en vinden velen dat men recente geschiedenis in ieder geval niet centraal moet toetsen. Ook veel, doorgaans academische curriculum-ontwikkelaars in Midden- en Oost-Europa houden het recente verleden liever buiten de klas.

De kwestie of geschiedenis ook een *oriëntatie op de toekomst* zou moeten bieden, wordt door betrokkenen bij het geschiedenisonderwijs meestal bevestigend beantwoord. Alleen de wijze waarop dat moet gebeuren is volstrekt onhelder. De vraag welke

6 Zie ook Joke van der Leeuw-Roord, 'Geschiedenis op school in Europa', in: P. den Boer en G.W. Muller (red.), *Geschiedenis op school. Zes voordrachten over het geschiedenisonderwijs* KNAW (Amsterdam 1998), 49-62.

consequenties een dergelijk uitgangspunt heeft voor het leerplan en de wijze van lesgeven wordt zelden gesteld. Een op schoolniveau praktische toepassing ontbreekt vooralsnog.

In de meeste Europese landen is men het eens dat het bijbrengen van de nationale identiteit (waarden en tradities) uitgangspunt is en moet zijn voor het geschiedenisonderwijs.⁷ Voor veel nieuwe en voormalige communistische landen is dit het eerste en soms ook enige uitgangspunt voor het geschiedenisonderwijs. De discussie welke repercussies dit uitgangspunt heeft voor de wederzijdse verstandhouding in Europa wordt door vakcollega's heel voorzichtig gevoerd, maar heeft de geschiedeniscurricula van de laatste jaren nauwelijks beroerd. Politici en opinieleiders in Europa, ook in Nederland, geven vooralsnog de voorrang aan geschiedenisonderwijs met een sterk nationale benadering zonder zich rekenschap te geven over de gevolgen. In het algemeen gaat men er in de mediadiscussies en bij het opstellen van geschiedeniscurricula vanuit dat nationale geschiedenis voor een gezonde samenleving noodzakelijk is. Dit uitgangspunt is gebaseerd op het idee dat kennis van een gezamenlijk verleden de sociale cohesie bevordert. Mijn indruk is dat de sociale cohesie in een samenleving eerder tot stand komt als gevolg van een gezamenlijk *beleefd* verleden via herdenkingen (de dodenherdenking na de Tweede Wereldoorlog) en tradities (Koninginnedag; het Oranjegevoel bij voetbal), dan door een gemeenschappelijke kennis van het verleden. Zij die dit gemeenschappelijke verleden niet beleefd (kunnen) hebben, voelen zich vaak buitengesloten.

Om leerpsychologische doelen wordt er op gewezen dat het voor jonge kinderen belangrijk is het verleden vanuit een bekende omgeving te beschouwen. De gedachte is dat op jonge leeftijd eerst familiegeschiedenis zou moeten worden aangeboden, daarna het verleden van de naaste omgeving, het eigen land en uiteindelijk van de wereld daarbuiten. Daar valt wat voor te zeggen, maar er zijn mij geen harde bewijzen bekend of deze leerweg voor historisch begrip de juiste is. De meeste leerlingen op de basisschool en de brugklas smullen van Egyptische farao's, ridders in de Middeleeuwen en spannende verhalen over de Tweede Wereldoorlog. Daarbij komt dat in veel West-Europese landen de periode van verplicht geschiedenisonderwijs kort en de hoeveelheid uren voor geschiedenis beperkt is. De kans bestaat dat bij een hoofdzakelijk nationale benadering van de geschiedenis leerlingen nooit meer over de grenzen zullen kijken. De Engelse leerlingen zijn daar niet ver meer vanaf.

De discussie over de doelstellingen van het vak stuit uiteraard ook op ideologische eisen, zoals het bijbrengen van normen en waarden en het aankweken van een democratische bewustzijn. Dit soort doelen was volkomen aanvaardbaar in het verleden, geschiedenisonderwijs stond immers ten dienste van het vaderland, het geloof of de politieke ideologie. Maar de ervaringen met een dergelijke benadering van geschiedenisonderwijs in het recente verleden hebben docenten huiverig gemaakt om (nieuwe) ideologische doelen voor de toekomst te omarmen. Tegelijkertijd beseft men dat een

7 Een enquête onder de leden van Euroclio in 1999 toonde aan dat de meerderheid van de verenigingen dit als uitgangspunt voor het nationale geschiedenisonderwijs herkende en vond dat dat ook voor de toekomst het geval zou moeten zijn. Ook de VGN onderschreef de laatste uitspraak.

waardevrije benadering van het vak onmogelijk en onderwijskundig ook ongewenst is. Geschiedenis gaat over morele dilemma's en die kunnen niet afgedaan worden met een benadering die volstrekt relativistisch is. In de bijeenkomst van de Raad van Europa, *Rebuilding a common future: for a critical approach to history teaching*, in mei 2000 in Sarajevo werd door Jean Yves Potel (hoogleraar aan het Europese instituut van de Universiteit van Parijs VIII) gesproken over de drie taken van de historicus: onderzoeken, informeren en formeren. De verantwoordelijkheid van de historicus voor de wijze waarop het verleden moet worden doorgegeven kan en mag niet worden ontlopen. De opmerking van Bas Blokker in *NRC-Handelsblad* (6-5-2000) dat het mooi meegenomen is als degene die van het verleden kennis neemt daar nog iets van leert voor zijn eigen leven, is te gemakkelijk en te liberaal. In het onderwijs kunnen we pedagogische doelen niet ontlopen. Ook de academische historicus kan dit aspect niet zonder meer terzijde schuiven. Het blijft zoeken naar de juiste balans tussen het streven naar wetenschappelijke objectiviteit en het dienen van opvoedkundige doelstellingen voor de leerlingen.

Als laatste maar niet de minste doelstelling voor het vak wordt alom door docenten onderschreven dat het een taak voor het geschiedenisonderwijs is om plezier en interesse bij te brengen voor geschiedenis. Uit het *Youth and History*-onderzoek is echter gebleken dat deze doelstelling aan veel leerlingen in Europa voorbij gaat.

Voor vele docenten is het niet duidelijk en vaak zelfs geen vraag of deze doelstellingen bereikt worden in hun geschiedenislessen. Over het algemeen zijn zij vertellende leraren en worden ze hiervoor door hun leerlingen vertrouwd en gewaardeerd. De vraag is echter of deze wijze van lesgeven het meest effectief is.

Helaas bestaat er bijzonder weinig wetenschappelijk onderzoek over de effecten van het geschiedenisonderwijs. In de Europese media verschijnen regelmatig krantenkoppen waarin het gebrek aan historische kennis dikwijls op hilarische wijze aan de kaak wordt gesteld. In het bijbehorende artikel wordt de bijna onvermijdelijke conclusie getrokken: ze leren niets meer op school!

Voor geschiedenisdocenten is dergelijke berichtgeving tamelijk frustrerend. Zij weten dat veel van de kennis waaraan in deze artikelen is gerefereerd, wel degelijk is aangeboden in de klas. Het probleem is waarom er geen herinnering is (of lijkt te zijn) aan deze lessen. Spelen bij de gebrekkige kennis van het verleden geen andere zaken een rol? Over welk verleden hebben we het eigenlijk? De kwestie is ook of geschiedenisonderwijs op moet leiden voor de grote geschiedenisquiz en populaire programma's op de televisie.⁸ Werkelijk belangrijke vragen als begrijpen leerlingen hun eigen tijd en welke historische kennis is zinvol, worden zelden gesteld laat staan (wetenschappelijk) beantwoord. Geschiedenisonderwijs in Europa blijft zodoende nog steeds een proces van *trial and error*, een tasten in het duister, en daardoor een gemakkelijk doelwit voor kritiek.

8 Maria Grever en Jan Snickers, 'Wie werd waar geboren en zo niet waarom: geschiedenis is geen nationale quiz', *Trouw* (7-2-1997).

Leerplanontwikkeling

Gelukkig worden de Europese geschiedenisdocentenorganisaties vaak betrokken bij de leerplanontwikkeling in hun landen. Er zijn veel overeenkomsten. In ieder Europees land is het leerplan min of meer chronologisch-thematisch, zoals dat ook in Nederland al jaren het geval is. Soms is het curriculumontwikkelaars niet altijd duidelijk dat en op welke gronden er keuzen zijn gemaakt. In Macedonië bijvoorbeeld beweerde professor Minovski (voorzitter van de nationale commissie voor het geschiedeniscurriculum) in oktober 1999 dat de gehele geschiedenis moet worden geleerd en dat er geen keuzen zijn gemaakt. Op de vraag waarom de holocaust dan niet genoemd werd, bleef hij het antwoord schuldig.

De balans tussen kennis en vaardigheden is een ander onderwerp dat de gemoederen in geschiedenisland in Europa bezig houdt. De vraag of er een vaste canon van kennis zou moeten zijn, wordt door veel politici, opinieleiders en docenten in Europa bevestigend beantwoord.⁹ De discussies daarover komen telkens weer terug en de meeste geschiedeniscurricula zijn een redelijk getrouwe afspiegeling van de uitkomsten van deze debatten. Een scala van nationale historische gebeurtenissen, data en helden (zelden heldinnen) is opgenomen in de geschiedeniscurricula in Europa.¹⁰

Uit de Euroclio-enquête van 1999 bleek dat er in geschiedeniscurricula dan ook maar weinig ruimte overbleef voor etnische groepen of nieuwkomers in Europese samenlevingen. Voor multiculturaliteit in de Europese samenleving is er nauwelijks plaats. De, vooral, nationale canon heeft invloed op de verhouding tussen locale, regionale, nationale, Europese en wereldgeschiedenis. In sommige landen, zoals Groot-Brittannië is er, onder meer door gebrek aan uren, weinig ruimte over voor andere dan locale en nationale geschiedenis. De leerlingen krijgen in de leeftijdsgroep van 11 tot 16 jaar, behalve over de geschiedenis van de Twintigste Eeuw, slechts Britse geschiedenis. Of beter Engelse geschiedenis want Schotten, Welsh en Noord Ieren spelen evenmin een rol van betekenis. Andere landen, met veel meer uren geschiedenis zoals Rusland, krijgen weliswaar veel meer internationale geschiedenis, maar deze wordt zorgvuldig gescheiden van de nationale geschiedenis. Dit wordt gedaan om het unieke van het nationale verleden goed tot uitdrukking te laten komen.

Door Euroclio zijn de bovengenoemde nationale debatten opengebroken. De ontdekking dat nagenoeg elke deskundige op het gebied van geschiedenisonderwijs, en hiermee bedoel ik zeker de docenten, met dezelfde vragen en uitdagingen worstelden, heeft een duidelijke belangstelling voor elkanders ideeën met zich mee gebracht. Onlangs vroeg de Portugese Associatie nog aan de leden van Euroclio om zo veel mogelijk leerplannen op te sturen als inspiratiebron voor het te ontwikkelen nieuwe Portugese geschiedeniscurriculum.

Het Nederlandse curriculum voor Geschiedenis en staatsinrichting voor de Tweede Fase, in 1995 ontwikkeld onder voorzitterschap van de Nijmeegse historica Maria

⁹ Euroclio-enquête 1999.

¹⁰ Inge van Trigt, 'Heritage and national identity in European history education', *Euroclio Bulletin* (1999), nr. 12, 21-25.

Grever, is enkele jaren geleden vertaald in het Engels.¹¹ Dit leerplan is in tal van seminars in Midden- en Oost-Europese landen besproken als alternatief model. Het gaat uit van algemene historische processen en structuren en is toepasbaar op lokaal, regionaal, nationaal en internationaal niveau. Het heeft de ontwikkelaars van het geschiedeniscurriculum voor Roemenië - dat in september 1999 is ingevoerd - aangezet tot een totaal andere aanpak. Op dit moment gebruikt de Sloveense geschiedenislerarenvereniging deze opzet zelfs in een felle strijd om het innovatieve curriculum te verdedigen tegen de scherpe aanvallen van de traditionele en voormalige communistische didactici.

Door de intensieve internationale contacten zijn enkele Midden- en Oost-Europese landen sinds de veranderingen al aan hun derde generatie geschiedeniscurricula bezig. In de eerste curricula had men zich ontdaan van de communistische terminologie, de tweede voegde nieuwe personen, gebeurtenissen en interpretaties toe.¹² Maar de derde generatie leerplannen is ontwikkeld vanuit echt beredeneerde leerstofkeuzen. Een ontwikkeling die niet altijd wordt gewaardeerd. De adviseur voor geschiedenis van het Ministerie van Onderwijs in Letland, Valdis Klisans, is het afgelopen jaar verwikkeld geweest in een verhitte strijd, die voornamelijk in de kranten werd gevoerd. Het loslaten van de vertrouwde en doorgaans nationaal gerichte patronen wordt bijna gelijkgesteld aan landverraad.

Ook in West-Europa gaan curriculumveranderingen voor geschiedenis gepaard met hevige emoties. In Italië besloot het Ministerie van Onderwijs in 1996 dat voortaan het laatste jaar van het geschiedenisonderwijs, dat samenvalt met het laatste middelbare schooljaar, zou worden gewijd aan de geschiedenis van de Twintigste Eeuw. Onmiddellijk ontving Euroclio post van Italiaanse docenten die zich zorgen maakte over de vermindering van tijd die aan de andere perioden kon worden besteed. Maar ook de leerplancommissie onder leiding van een mediëvist wilde niet aan de eis van de minister van onderwijs meewerken. Als Euroclio-president werd ik uitgenodigd om met de commissie te praten. Mijn didactische benadering van het probleem kwam mij te staan op een ijsig onthaal van de commissie en een positief verslag in een onderwijspublicatie.¹³ Het nieuwe curriculum is inmiddels ingevoerd.

Hindernissen voor een gemeenschappelijke aanpak

Euroclio is inmiddels bij de meeste ontwikkelingen op het gebied van geschiedenisonderwijs betrokken. Zoals uit het bovenstaande is gebleken zijn de problemen waarmee men

¹¹ Dutch History Curriculum 16-18, vertaling onderdeel Geschiedenis en staatsinrichting van het Advies Examenprogramma's havo/vwo Geschiedenis, Aardrijkskunde en Maatschappijleer (Den Haag 1995). Voor de achtergronden van de tweede fase-programma's zie Maria Grever, 'Opvattingen en misvattingen over het geschiedenisonderwijs', in: P. den Boer en G.W. Muller (red.), *Geschiedenis op school. Zes voordrachten over het geschiedenisonderwijs* KNAW (Amsterdam 1998), 27-48.

¹² Vera Kaplan, 'Introduction', in: Vera Kaplan, Pinchas Agmon en Liubov Ermolaeva, *The teaching of history in contemporary Russia* (Tel Aviv 1999), 1-21.

¹³ Annali della Pubblica Istruzione 3-4, Forum, Insegnamento della Storia del Novecento nella scuola secondaria, a cura di Girolamo Arnaldi (Rome 1996), 110-132.

wordt geconfronteerd herkenbaar en bijna universeel. De vraag is echter in hoeverre er onder de Euroclio-leden sprake is van een gemeenschappelijke aanpak. Dit is, hoe kan het ook anders, niet het geval.

In de eerste plaats is er een verschil van mening over de wijze waarop naar het verleden gekeken dient te worden. In nogal wat Midden- en Oost-Europese landen, maar daar niet alleen, gaat men er van uit dat een nauwkeurige bestudering van de feiten de enige historische waarheid aan het licht kan brengen en dat er vervolgens sprake kan zijn van een algemeen geaccepteerde interpretatie die op school aan de leerlingen zal worden onderwezen. Het idee dat geschiedenis een multi-interpretabel vak is met een variëteit aan perspectieven is zeker geen algemeen uitgangspunt onder Europese geschiedenisdocenten. Het is wel een uitgangspunt dat, onder meer door de discussies en activiteiten van Euroclio, terrein wint.

Het tweede geschilpunt is de discussie of geschiedenisonderwijs zich op het leren van historische inhoud dan wel op het begrijpen van het verleden zou moeten richten. Ook dit aantal voorstanders van het laatste uitgangspunt groeit, maar vooral de Duitse en Franse collega's hebben moeite de traditionele benadering te laten varen. Zij vinden dat de leiding van Euroclio zich te nadrukkelijk achter de vernieuwers hebben gesteld. Hun veelvuldige kritiek op het vernieuwingsbeleid wordt echter niet erg serieus genomen door de overige leden.

Een derde moeilijk punt is de gebrekkige verspreiding van informatie op het lokale niveau. Wanneer Associaties niet direct participeren in projecten is hun betrokkenheid bij Euroclio tamelijk afstandelijk. Zij ontvangen twee maal per jaar een Bulletin en zij worden door mail en post op de hoogte gehouden. Deze informatie komt meestal binnen op bureaus of bij de secretarissen van de aangesloten organisaties, maar dat betekent niet dat de leden gemakkelijk toegang hebben tot deze informatie. Om de toegankelijkheid en de verspreiding van informatie te faciliteren is de Euroclio website ontwikkeld (glasnet.ru/~Euroclio), maar helaas hebben veel geschiedenisdocenten in Europa beperkt toegang tot het web.

Gebrek aan informatie leidt uiteraard ook tot gebrek aan betrokkenheid. Doordat de geldstroom voor West-Europese projecten heel beperkt is en het gebruik van EU-programma's heel ingewikkeld is, zijn veel van de Euroclio-activiteiten op Midden- en Oost-Europa gericht. West-Europese organisaties zijn hierdoor soms bezorgd of Euroclio voldoende te bieden heeft voor deze verenigingen. Dit speelt zeker omdat verreweg het grootste deel van de lidmaatschapsgelden door de West-Europese Associaties bijeen wordt gebracht. Het bestuur probeert deze leden te overtuigen dat ze moeten proberen het netwerk te gebruiken om zelfstandig projecten op te zetten en fondsen te verwerven. Dit is tijdrovend werk met maar beperkt kans op succes. Vandaar dat maar weinig verenigingen aan een dergelijk avontuur beginnen.

Positieve ervaringen met een Europees bewustzijn

Voor zoverre de inhoud van de geschiedenisleerplannen overeenstemmen in de verschillende landen, is er onder de leden van Euroclio grote behoefte de benaderingen daarvan te vergelijken en te bespreken. Deze overeenkomsten doen zich voornamelijk

voor bij de Oudheid, waar de nationale invalshoek het minst aanwezig is, en de Twintigste Eeuw. De selectie uit de gebeurtenissen uit de afgelopen eeuw is verbluffend unaniem. Vrijwel alle Europese leerlingen houden zich bezig met dictators en oorlogen.

Multiperspectiviteit is een sleutelwoord geworden. Veel projecten zijn er opgericht om docenten via nieuw onderwijsmateriaal vertrouwd te maken met de verschillende interpretaties en benaderingen van gemeenschappelijke gebeurtenissen. Euroclio-conferenties met thema's die gericht zijn op onderwerpen die in verschillende of zelfs alle landen via de geschiedeniscurricula aangeboden worden, hebben bijgedragen aan de bewustwording dat een Europese dimensie wenselijk is in het geschiedenisonderwijs. Het bleek dat in de behandeling van internationale onderwerpen zoals de Conferentie van Potsdam in 1945 de nationale insteek zo groot was, dat het leek alsof er in die tijd verschillende bijeenkomsten hadden plaatsgevonden in Potsdam.¹⁴

Een conferentie over de zestiende-eeuwse vorst Philips II en zijn tijd met docenten uit de landen die tot zijn Europese rijk hadden behoord of zijn vijanden waren geweest, bracht eveneens een aantal interessante observaties. Iedereen was wel min of meer bekend met de zwarte legende die rondom Philips was ontwikkeld door de protestante mogendheden, maar het feit dat hij in Spanje als een buitenlander werd beschouwd was meestal onbekend. In het geschiedenisonderwijs van alle andere landen was hij het voorbeeld van de Spaanse vorst.

Voor de Nederlanders werd pijnlijk duidelijk hoe nationaal gericht de behandeling van de Opstand - of toch nog vaak de Tachtigjarige Oorlog - was. Na de Unie van Utrecht en Atrecht bestaat Vlaanderen niet meer en het actieve verzet van de Vlaamse steden tegen Spanje in de eerste decennia na deze verdragen wordt nooit genoemd. De leerlingen in Spanje zijn zich van die tachtig jaar durende oorlog overigens niet bewust. De problemen in het Noorden van het rijk van Philips II worden in de marge afgedaan.

Er is veel behoefte onder geschiedenisdocenten om thema's vanuit een breder perspectief te beschouwen. Euroclio heeft plannen om de Napoleontische tijd, de periode van 1917-1920, en kolonialisme/imperialisme in nascholingsprogramma's op te nemen. Helaas is sponsoring hiervoor moeilijk te vinden. De Europese dimensie is niet meer in de mode. Als bases voor nascholingsprogramma's moeten politiek getinte thema's als tolerantiebevordering of racismebestrijding worden geformuleerd. Allerlei innoverende leerstrategieën komen eveneens in aanmerking, en daar kan men dan maar beter op inspelen.

Uit het voorafgaande bleek al dat men op het gebied van onderwijskundige problemen graag van gedachten wisselt en op zoek gaat naar oplossingen die voor verschillende landen en situaties van toepassing zijn. Het Euroclio-Bestuur heeft elk jaar voldoende aanbiedingen van regionale of nationale Verenigingen om de organisatie van de jaarlijkse conferentie en de Algemene Ledenvergadering op zich te nemen. Een dergelijke organisatie houdt niet alleen in dat er voor ruim 100 afgevaardigden uit minstens 35 landen een uitstekende conferentie en een onvergetelijke week moet worden

¹⁴ Joke van der Leeuw, 'Altered states and consciousness', *Times Educational Supplement* VI-VII (1995), april.

georganiseerd, maar dat ook veel sponsorgeld moet worden verworven. De leden uit Midden- en Oost-Europa kunnen alleen maar deelnemen wanneer hun reis en verblijf worden bekostigd. Scholen in West-Europa beschikken doorgaans evenmin over gelden om deelname aan Euroclio-evenementen te bekostigen waardoor de deelnemersbijdragen zo laag mogelijk moeten worden gehouden.

De Nederlandse docenten hebben door het PLATO-programma van het Europees Platform in Alkmaar altijd de gelegenheid aan deze activiteiten deel te nemen.¹⁵ Sinds 2000 bestaat een dergelijk programma ook voor Groot-Brittannië. Sommige West-Europese leden hebben directe contacten ontwikkeld met partners in Midden- en Oost-Europa. Zo betalen de Schotten voor de Oekraïne de lidmaatschapsgelden voor Euroclio en een bijdrage aan deelname aan de jaarlijkse Euroclio-conferentie, en betalen Duitsers en Ieren voor een lidorganisatie uit Wit Rusland. De VGN heeft in voorafgaande jaren herhaaldelijk beurzen verstrekt aan Oost-Europeanen.

Problemen

De groei van Euroclio in de jaren negentig en het groot aantal projecten en activiteiten toont een successtory. Toch zijn er problemen die zich op termijn tot werkelijke splijtzwammen kunnen ontwikkelen. In de eerste plaats is er de problematische taalpolitiek van Euroclio. In 1992 beloofde de Raad van Europa optimistisch dat de kosten voor de tolken bij de jaarlijkse Conferentie en Algemene vergadering door de Raad van Europa gedragen zouden worden. Als gevolg hiervan werd besloten dat Engels en Frans, de talen van de Raad van Europa, de officiële Euroclio-talen zouden zijn. Helaas kon de Raad van Europa deze belofte al na een jaar niet meer waarmaken en werd Euroclio zelf verantwoordelijk voor de talen. De Duitse Vereniging van geschiedenisdocenten drong aan op invoering van het Duits als derde taal. Om financiële redenen is dit toen niet gebeurd, de Duitse Vereniging heeft daardoor altijd vrij afstandelijk in Euroclio geopereerd. Tot in de Algemene Vergadering van 2000 in Lissabon hebben ze opnieuw, en tevergeefs, voorgesteld Duits als derde taal in te voeren. Sinds 1992 is Engels de spreektaal voor meer dan 80% van de leden. De kosten voor tolk en vertalingen zijn bijzonder hoog en moeten door de leden gedragen worden. De weerstand hiertegen groeit en bij de laatste Algemene Vergadering is een voorstel door de Noorse Organisaties ingediend om voortaan Engels als werktal binnen Euroclio te gebruiken. Uiteraard zijn de Franssprekende organisaties hier fel op tegen en het zal nog vele discussies duren voordat een dergelijke economische beslissing zal kunnen worden genomen.

De meest voor de handliggende tweede taal zou overigens Russisch zijn. Het is interessant om te zien hoe na aanvankelijke terughoudendheid, de afgevaardigden uit Midden- en Oost-Europa Russisch als hun lingua franca beschouwen. Maar de positieve houding ten aanzien van de Russische taal houdt niet in dat er geen flinke achterdocht bestaat ten aanzien van de Russische lidorganisaties. In 1999 werd een goede Russische

¹⁵ Het PLATO programma stelt docenten in het basis- en voortgezet onderwijs en aan de niet universitaire docentenopleidingen een maal per twee jaar in de gelegenheid zich verder te scholen in de landen van de Europese Unie of de daaraan gelieerde landen.

kandidaat voor het Euroclio-bestuur niet verkozen, nadat er, onder meer via de Poolse Organisatie, een actieve anti-Russische lobby was opgezet. De spijt hierover later, toen bleek dat de wel verkozen kandidaat nauwelijks functioneerde, was een goede les in democratie. Voor vele Associaties is duidelijk geworden dat de Russische nationaliteit van een kandidaat minder doorslaggevend is dan zijn of haar capaciteiten.

Een aantal West-Europese organisaties voelt zich soms buitengesloten omdat ze te weinig actief bij het Euroclio-werk betrokken is en omdat het aantal Midden- en Oost-Europese Verenigingen danig is gegroeid. Schoolleiders zien zelden hun Europese of mondiale verantwoordelijkheid. De lessen moeten gegeven worden en nascholing is een noodzakelijk kwaad dat alleen dan moet worden toegestaan als het direct betrekking heeft op de nationaal geformuleerde onderwijsdoelen. Het volgen van internationale cursussen wordt zelden gezien als belangrijk voor de school. Het uitgangspunt van de Europese Unie dat onderwijs een zaak is van de nationale staten, zal hun mening alleen maar versterken.

De bij Euroclio aangesloten organisaties zijn zich echter steeds meer van hun internationale verantwoordelijkheid bewust. De behoefte aan multilaterale activiteiten neemt toe. De gevolgen van de nationale spiegel van trots en pijn zijn in een aantal landen ook in de recente jaren pijnlijk duidelijk geworden. Euroclio is druk bezig met een discussie over het beleid voor de komende jaren. De thema's voor de jaarlijkse bijeenkomsten liggen vast. Tallinn in 2001 zal gaan over aspecten verbonden met het lesgeven over sociale geschiedenis meer specifiek op het lesgeven over het dagelijks leven in de Twintigste Eeuw. Dit onderwerp biedt de kans om geschiedenisonderwijs aan te bieden vanuit een supranationaal perspectief. In Praag 2002 wordt gekeken welke uitdagingen er zijn om het verleden vanuit een multicultureel perspectief te onderwijzen.

In de meeste landen worden de vernieuwingen in aanpak van geschiedenis in het voortgezet onderwijs niet gereflecteerd in de toetsingsprocedures. Daarbij eisen de universitaire toelatingsexamens in de Midden- en Oost-Europese landen uitsluitend gedetailleerde kennis van het (nationale) verleden. Euroclio ziet hierin aanleiding om in 2003 in Warschau het probleem van creatief, verantwoord en betrouwbaar toetsen en beoordelen bij geschiedenis te bespreken.

Euroclio is volop betrokken bij projecten om het geschiedenisonderwijs in Albanië, Bulgarije, Estland, Letland, Macedonië en Rusland te vernieuwen. In mei 2000 hebben betrokkenen bij het geschiedenisonderwijs in Bosnië aangegeven in samenwerking met Euroclio een aanpak te willen ontwikkelen om het geschiedenisonderwijs in dat gebied uit het eenzijdige en nationalistische perspectief te halen. Ook de geschiedenisdocentenvereniging van Oekraïne heeft een dergelijke wens geformuleerd. Kortom, de behoefte aan internationalisering van het geschiedenisonderwijs is vanuit het veld steeds meer aanwezig.

Conclusie

Veel betrokkenen bij het geschiedenisonderwijs zijn zich bewust dat het nationale blikveld zich moet verruimen, al blijven de meesten overtuigd dat het nationale kader het uitgangspunt voor het geschiedenisonderwijs moet zijn. Het is echter duidelijk dat

in een wereld waar internationale organisaties en verbanden in toenemende mate de gebeurtenissen bepalen, leerlingen hierop moeten worden voorbereid. Het is jammer dat politici en media deze verantwoordelijkheid te weinig onderkennen en telkens weer terugvallen in populaire, nationale slogans, waarbij gemakshalve wordt voorbijgegaan aan de bekende negatieve gevolgen en merkwaardig genoeg wordt uitgegaan van positieve, maar onbewezen uitgangspunten. Steun voor gelden om multiculturele en internationale geschiedenisonderwijsprojecten gefinancierd te krijgen is daardoor beperkt.

Nederland vormde hierin tot voor kort (!) een positieve uitzondering. De benadering van het geschiedenisonderwijs in het voortgezet onderwijs, is volgens de hoogleraar Falk Pingel (onderdirecteur van het Georg Eckert Instituut, het internationale instituut voor schoolboekenonderzoek in de wereld) als enig land in Europa daadwerkelijk Europees.¹⁶ Vanaf het begin zijn geschiedenisdocenten in Nederland zeer betrokken geweest bij de internationalisering van het geschiedenisonderwijs in Europa. Het curriculum voor de Tweede Fase is een prachtig middel om aan te tonen hoe leerdoelen voor geschiedenis kunnen worden geformuleerd die toepasbaar zijn op verschillende niveaus: van lokaal tot internationaal. De kritiek in Nederland op dit leerplan en de recente discussies over nationale geschiedenis met vaste (nationale) canons laten zien hoe moeilijk het is afscheid te nemen van het nationale huis en dat alleen met grote tegenzin binnengetreden wordt in een gemeenschappelijk gebouw dat Europa of wereld heet. Het is afwachten wat de resultaten zullen zijn van de staatscommissie De Rooy, in 1999 ingesteld met de opdracht uitgangspunten voor een longitudinaal geschiedenisleerplan voor leerlingen van 10 tot 18 jaar te formuleren. Een canon zal na alle discussies vast niet ontbreken, maar ook deze kan op veel verschillende manieren (nationaal en internationaal) worden ingevuld.

Een dieptepunt hebben we pas achter de rug, het nieuwe geschiedeniscurriculum voor VMBO dat vanaf september 2000 wordt ingevoerd.¹⁷ Het Europese perspectief ontbreekt hierin volledig, het curriculum brengt bijna uitsluitend Nederlandse geschiedenis. De opdrachten die Euroclio zich in 1992 heeft gesteld, lijken vooralsnog niet overbodig. Wij hebben nog een lange weg te gaan voordat historisch besef in Europa niet zonder meer wordt gekoppeld aan een nationaal bewustzijn.

¹⁶ Falk Pingel heeft voor de Raad van Europa schoolboeken over de Twintigste Eeuw uit dertig Europese landen onderzocht op hun Europees perspectief. Het onderzoek zal in de loop van dit jaar worden gepubliceerd, maar tijdens verschillende bijeenkomsten heeft Pingel zijn algemene conclusies reeds gepresenteerd.

¹⁷ 'Examenprogramma VMBO, geschiedenis en staatsinrichting', *Kleio* (maart 2000), nr. 2.

Column

Jaurès en waalzand als historische sensatie

Je maakt het niet dágelijks mee, de *historische sensatie* waarover Huizinga in 1920 zo boeiend heeft betoogd. Hij omschreef deze sensatie als *historisch genieten*. Voorwerpen uit het verleden kunnen immers plotseling een fascinatie opwekken: de toeschouwer wordt geraakt, bekoord en meegesleept. Het genot verwijst naar een direct, bijna zintuiglijk contact met het verleden.

Het waren Tollebeek en Verschaffel die in het begin van de jaren negentig de geschiedfilosofische kachel stookten door het begrip historische sensatie te herintroduceren in wat zij noemden de 'apologie van de historische interesse'. Afgezien van hun - door mij niet onderschreven - duiding van geschiedenis als nutteloze, gebruikloze discipline slaagden zij er uitstekend in de lezer duidelijk te maken dat de historische sensatie uiteindelijk de kwintessens vormt van de geschiedbeoefening. Waarom de kwintessens van het vak? Als de toeschouwer eenmaal getroffen is door de materialiteit van historische voorwerpen (zoals door Tollebeek en Verschaffel geïllustreerd met de pen van Marcel Proust en de opgezette papegaai van Gustav Flaubert), dan zal zijn belangstelling na verloop van tijd minder sensationeel worden en meer intellectueel. Hij gaat op zoek naar de achterliggende geschiedenis van het voorwerp, naar inhoud. De cirkel wordt wijder, historische sensatie wordt *historische interesse*.

Wie kent niet dat primaire historisch genieten? De eerste keer dat ik het zelf Huizingaiaans mocht ervaren was in Parijs aan het begin van de jaren tachtig

tijdens een bezoek aan het stamcafé La Chope van de voormalige Franse socialistische voorman Jean Jaurès. Philip Freix heeft er veel over geschreven. In dit café werd Jaurès op 31 juli 1914 vermoord door een nationalist, omdat hij zich had verzet tegen de heilloze oorlogsplannen van de Franse regering. Jaurès zat op die avond met de rug naar het raam aan tafeltje 18 en was net begonnen met de 'tarte aux fraises' toen vanaf de straat op hem geschoten werd.

La Chope bestaat nog. Een vitrinekast met afbeeldingen van Jaurès herinnert aan die bloedige avond. Het tafeltje waaraan hij zat heeft de officiële status van nationaal monument gekregen. Op het tafelblad is nog steeds de (zorgvuldig geconserveerde) bloedvlek van destijds zichtbaar. Ondanks het feit dat op de plaats waar Jaurès neerstortte nu een flipperkast staat, en de wijk van het Tweede Arrondissement de door Louis Aragon zo fraai beschreven 'reukvlagen van inkt, papier en anarchie' heeft verloren, ademde het café voor mij nog steeds de vooravondlijke sfeer van de Eerste Wereldoorlog. Eenmaal aan het tafeltje gezeten waande ik mij onvermijdelijk en intens in juli 1914.

Vorige week proefde ik weer zo'n historische sensatie bij de bouw van een groot diorama in het Bevrijdingsmuseum. Uitgebeeld wordt daar de zogenaamde Waaloversteek. Op 20 september 1944 staken, onder moordend vuur, de mannen van de 82e *All American Airborne Division*, de Waal over. Deze geslaagde oversteek tussen Nijmegen en Lent in fragiele Britse Canvasbootjes was on-

getwijfeld één van de meest gedurfde en moedige ondernemingen tijdens de geallieerde operatie Market Garden. De scène werd nagespeeld in de film naar het boek van Ryan *Een brug te ver* en is rijp voor een verfilming door Spielberg (we hebben de brief al klaar liggen). Voor het Bevrijdingsmuseum schilderde de Limburgse kunstschilder Ton Lourens 1991 een reusachtig panorama, dat de roemruchte Waaloversteek gedetailleerd weergeeft. Wie dit doek van 15 meter(!) breed ziet, ervaart het bewegende water en hoort de Airbornes in hun vertwijfelde onderneming. Het panorama van Lourens vormt nu het indrukwekkende decor van het voornoemde diorama. Het hele tableau vivant, met veel originele objecten, is ingebed in ongeveer 10 m³ echt waalzand, afkomstig van de oevers waarop de Amerikanen destijds zijn geland.

Een museum was voor Huizinga bij uitstek, of beter nog in hoofdzaak, de plek waar allen 'die den hartstocht kennen van het verleden' kunnen genieten van de tentoongestelde objecten. In zijn denken zou dat niet lukken met replica's en zand van de Boerenbond. Voor Huizinga had de historische sensatie niets te maken met een quasi 'verleden-gevoel'. Het ging hem enkel en alleen om het contact met het authentieke voorwerp, met het echte verleden. Ook Tollebeek en Verschaffel veegden terecht de vloer aan met vulgaire enscèneringen en travestiete

evocaties, al verdenk ik hen ervan ik dat zij überhaupt weinig op hebben met welke historische reconstructie dan ook.

Onder sommige historici leeft ten onrechte de gedachte dat geschiedenis voor het grote publiek geen echte geschiedenis is, maar 'geschiedenis in de hurkhouding'. In het domein van de publieksgeschiedenis (de geschiedenis voor niet-historici), waar musea deel van uitmaken, worden juist vele pogingen ondernomen om het verleden op een goede manier te reconstrueren. Dikwijls worden hierin authentieke voorwerpen ingezet en is het resultaat ernaar. Jong en oud blijkt er zich in grote getale voor te interesseren en haakt niet af omdat Clio zich slecht verkleed zou hebben. Jong en oud snapt de kwintessens. En juist daar doen we het voor. In de woorden van een tweetal Amerikaanse aforismen:

'History maketh a young man old without either wrinkles or gray hairs, privileging him with the experience of age without either the infirmities or inconveniences thereof (...).

History maketh an old man young despite wrinkles and gray hairs, privileging him with the imagination of youth without either the indignities or inconveniences thereof.'

Drs. Wiel P.H. Lenders
directeur Nationaal Bevrijdingsmuseum
1944-1945

De boeken top-5 van Roshanak Rahimi

F. Springer, *Sterremeer* (Amsterdam 1990)
F. Springer, *Teheran, een zwanezang* (Amsterdam 1991)

F. Springer wordt de meest onderschatte Nederlandse auteur genoemd. En dit volgens mij geheel terecht. Misschien wel erg eenzijdig om op een lijst van favoriete boeken twee boeken van een zelfde schrijver neer te zetten. Ik heb echter bijna al zijn boeken gelezen en het ene fascineert mij nog meer dan het andere.

F. Springer wordt op 15 januari 1932 als Carel Jan Schneider geboren in Batavia. Als kind maakt hij veel mee, zo zat hij met zijn moeder en broertje vast in een Japans vrouwenkamp. Gedurende zijn studentenjaren in Leiden begon F. Springer - toen nog gewoon Carel Jan Schneider - verhalen te schrijven. Zijn eerste verhalen verschenen in het kappersblad *De uitkijk*. In een interview in *NRC Handelsblad* in 1990 vertelde hij dat schrijven hem geestelijk overleefde hield tijdens de ellende die hij aantrof in landen als Bangladesh en Iran. 'Registeren is nu eenmaal een methode om afstand te nemen tot het dagelijkse leven. Je schrijft de ellende van je af'.

De hoofdpersonen in Springers boeken zijn meestal Nederlanders die veel voor hun werk in het buitenland verblijven en daar betrokken raken bij dramatische gebeurtenissen. Meestal zijn zij werkzaam als diplomaat, zakenman of, in het geval van *Teheran, een zwanezang* als schrijver van boeken in opdracht.

De boeken van Springer zijn geschreven in een heldere, zakelijke stijl zonder veel literaire franje. Springer registreert en relateert. Gevolg van zijn nuchtere schrijftalent is dat zijn boeken over het algemeen ook bescheiden van omvang zijn. *Teheran een zwanezang* is echter een uitzondering. Dit boek telt bijna vierhonderd pagina's. De roman grijpt terug op de roerige periode die Springer eind jaren zeventig meemaakte in Iran. Om objectief en afstandelijk over de gebeurtenissen te kunnen schrijven, wachtte hij geruime tijd met het schrijven van het boek. Die les had hij getrokken uit zijn teleurstelling na de overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië. Springer had als bestuursambtenaar aanvankelijk op bevel van Den Haag toegewerkt naar zelfstandigheid voor de bevolking aldaar. Hij schreef toen direct een boek om zijn teleurstelling kwijt te raken, maar trok dit op het laatste moment terug. 'Het was te direct uit mijn woede geschreven', zo stelde hij later.

Veel aandacht voor zijn persoon en werk kwam er in 1990 toen hij de auteur was van het boekenweekgeschenk *'Sterremeer'*. Een tragisch eindigende novelle over de diverse ontmoetingen tussen een succesvol advocaat en een gemankeerd dichter.

Springer zwierf 25 jaar lang als diplomaat over de wereld, al zijn ervaring en zijn schrijfstijl maken hem naar mijn mening een meesterlijk schrijver. Bovendien is het voor mij altijd goed mogelijk om me in zijn boeken in te leven en dat is een voorwaarde voor veel leesplezier.

Carl Friedman, *Twee koffers vol* (Amsterdam 1993)

Hoewel de onderwerpen jodendom en kampverleden vaak in de boeken van Carl Friedman centraal staan, vindt de schrijfster dat haar boeken voornamelijk om sterkheid en zelfstandigheid van de vrouwen draaien. Ze schuift haar mening niet onder stoelen of banken over het feit dat ze vrouwen veel zelfstandiger vindt dan mannen. Alleen daarom al ben ik natuurlijk gedwongen om haar een plaatsje te geven in de top vijf van mijn favoriete boeken. Daarnaast moet ik zeggen dat, hoewel ik veel over eerste en tweede generatie van oorlogsslachtoffers heb gelezen, het boek 'Twee koffers vol' toch een van de meest meeslepende verhalen is die ik ooit over dit onderwerp heb gelezen. Door de schrijfstijl van de schrijfster komt het verhaal zo dichtbij dat je het zelf bijna kan ervaren.

Carl Friedman beweert zelf nooit de ambitie te hebben gehad om schrijfster te worden. Een paar jaar geleden ging zij zelfs zo ver dat ze een groot deel van haar werk in de container van een Chinees restaurant dumpte. Toch is het niet voor niets dat haar boeken in vele landen beroemd en gewild zijn en dat de op 'twee koffers vol' gebaseerde film, 'left luggage', met onder andere Jeroen Krabbé, succesvol is. Hoewel ik de verfilming ook goed vind, kan het naar mijn mening niet tippen aan de spanning en meeslependheid van het boek.

David I. Kertzer, *The Kidnapping of Edgardo Mortara* (New York 1997)

'The Kidnapping of Edgardo Mortara'

moest ik recentelijk toevallig voor een college Inleiding Antropologie/Sociologie lezen. Ondanks het feit dat het dus min of meer een 'verplichting' was om dit boek te lezen, wil ik het aan dit lijstje toevoegen.

Het boek is een mengeling van geschiedschrijving en antropologisch, sociologisch werk. Dit is dan ook niet wonderbaarlijk als men weet dat de schrijver hoogleraar is in sociologie, antropologie en geschiedenis.

Hoewel dit op waarheid gebaseerde verhaal een tijd lang wereldwijd indruk maakte, is het in de vergetelheid geraakt. Pas door het boek van Kertzer kreeg de ontvoering van Edgardo Mortara weer internationaal aandacht. Het boek gaat over een zesjarige Joods jongentje dat door het Vaticaan ontvoerd en vastgehouden wordt, omdat hij gedoopt zou zijn door het christelijke dienstmeisje van de familie.

Het is een verhaal over het machtsspel tussen de kerk, de wereldlijke machten en een familie die wanhopig een verloren zoontje terug wil zien. Het is in romanstijl geschreven en leest heerlijk weg.

Renate Dorrestein, *Ontaarde moeders* (Amsterdam 1993)

Dit boek gaat over hoe verschillende vrouwen een strijd voeren om zich los te maken van de banden met hun verleden. Renate Dorrestein is wederom een schrijfster die geen geheim maakt van haar feministische ideeën. Ze riep wel eens dat ze als man vast ook wel een klootzak zou zijn. Het is volgens haar namelijk erg moeilijk voor mannen het

klootzakkendom te vermijden in een wereld die ze zoveel kans geeft een klootzak te zijn. 'Ontaarde moeders' is

naar mijn mening een prachtig boek omdat het zowel gevoelig, grappig, inlevend en zelfs hartverscheurend is.

Nijmegen en de Open Monumenten Dag

Op zaterdag 9 september 2000 is het weer Open Monumentendag. Naast aandacht voor het landelijk thema 'water' zal in Nijmegen ook bijzondere aandacht zijn voor het onderwerp 'Cultuur in monumenten'. Numaga verzorgt op deze dag rondleidingen in de botanische tuin in park Brakkenstein, de Hortus Arcadië. Op de dinsdag voorafgaand aan de Open Monumenten dag - op 5 september - zullen M. de Grood, lid van de Monumentenwerkgroep Numaga en kenner van het landgoed, en W. Wellen, oud wethouder en directeur van de Hortus Arcadië, om 19.30 uur een rondleiding verzorgen voor Numagaleden met inleidingen over het park en de Hortus. Neem voor meer informatie contact op met de voorzitter Dr. J.B.A.M. Brabers (tel.: (024) 356 14 14, e-mail: jbrab@kdc.kun.nl) of de secretaris Drs. J.J.M. Ramakers (tel.: (024) 322 79 50/361 59 18, e-mail: J.Ramakers@let.kun.nl).

Nascholingsconferentie

Op vrijdag 29 september a.s. organiseert de Afdeling Geschiedenis van de KUN i.s.m. het Instituut voor Leraar en School en het Centrum Kunsthistorische Documentatie een nascholingsconferentie voor geschiedenisdocenten over het onderwerp 'Nederland en Indonesië. Vier eeuwen contact en beïnvloeding'. De conferentie vindt plaats in het Collegezalencentrum (ochtend) en in het Erasmusgebouw (middag). De wetenschappelijke lezingen in de ochtend worden verzorgd door mw.dr. E. Locher-Scholten, prof.dr. P. Rietbergen, dr. J. de Moor, H. Hya en mw.dr. M. Grever. In de middag zijn workshops over didactische onderwerpen. Het Moluks Historisch Museum presenteert zich bovendien op de Informatiemarkt. Iedereen is van harte welkom. De kosten voor de conferentie zijn 165,- inclusief lunch, reader en andere materialen. Voor informatie kunt u terecht bij mw.dr. M. Grever 024-3615761 (m.grever@let.kun.nl) of mw.drs. E. van der Zwart 024-3615573 (e.vanderzwart@ils.kun.nl).

Onderwijs op de schop. Congres over archeologie in het onderwijs

Op 14 november a.s. organiseert de werkgroep Archeologie van de Philips van Horne Scholengemeenschap uit Weert (opgericht 1976) een jubileumcongres onder de titel *Onderwijs op de schop: over onderwijs en archeologie*. Op dit congres worden onderwijskundige praktijkervaringen (on)mogelijkheden en behoeftes rond het thema onderwijs en archeologie vanuit verschillende invalshoeken belicht.

Centraal staat de onderwijspraktijk. Welke functie kan archeologie in het huidige onderwijs vervullen: als afzonderlijk vak, als onderdeel van het (kunst) geschiedenisonderwijs, in lessen Klassieke Cultuur of als buitenschoolse activiteit? Daarnaast komen vragen aan de orde rond de mogelijkheden van archeologie tegen de achtergrond van de recente onderwijsvernieuwingen. Het congres is daarmee interessant voor docenten, onderwijsontwikkelaars, archeologen, educatieve medewerkers van musea, beleidsmakers, schoolbegeleiders en andere belangstellenden.

Het thema van *Onderwijs op de schop* is bijzonder actueel. Zo zijn er positieve gevolgen van het Malta-akkoord (bescherming van archeologisch cultureel erfgoed) te zien alsook de toenemende maatschappelijke betekenis en nieuwsaarde van archeologie. Ook zijn er met ingang van de tweede fase nieuwe vakken als CKV en KCV ontstaan, die nadrukkelijk zelfwerkzaamheid van de leerlingen vragen. Archeologie leent zich natuurlijk uitstekend voor "doende leren".

Het congres vindt plaats op 14 november 2000 van 9.00 tot 17.00 in de aula van de Philips van Horne scholengemeenschap, Wertastraat 1, 6004 XG Weert. Het programma voorziet in een plenair ochtendgedeelte, workshops, een informatiemarkt met presentaties en activiteiten en een forumdiscussie. Deelname kost f 95,- inclusief lunch en afsluitende borrel. Wilt U een folder ontvangen met het volledige programma en een inschrijvingsformulier of heeft U vragen, dan kunt U contact opnemen met M. Beerens, telefoon 024-3602294; fax 024-3600976; e-mail beerens@telebyte.nl.

Geschiedenistijdschriften online

De ICT-ontwikkelingen beginnen nu ook de geschiedwetenschappen te bereiken. Sinds enige tijd zijn flinke aantallen tijdschriften ook online en fulltext beschikbaar. Dit is een nieuwe ontwikkeling die zich nog in een min of meer experimenteel stadium bevindt; het is dan ook nog niet volledig betrouwbaar. U kunt alle beschikbare fulltext online tijdschriften vinden via de homepage van de Humaniora Bibliotheek (www.kun.nl/ubn/ubnhum) en dan klikken op fulltext tijdschriften. U kunt deze fulltext tijdschriften ook rechtstreeks benaderen via www.kun.nl/ubn/fullts.html. Voor het lezen van de artikelen heeft u meestal een Acrobat reader nodig.

Vooralsnog gaat het om de volgende tijdschriften: *Contemporary European History*, *Continuity and Change*, *Economic and Industrial Democracy*, *Economic History Review*, *European History Quarterly*, *Historical Journal*, *International Review of Social History*, *Journal of African History*, *Journal of Contemporary History*, *Journal of Family History*, *Journal of Urban History*, *Labor History* en *Scandinavian Journal of History*.

Hora Est! Gepromoveerde historici in Nijmegen

14 juni 2000

Drs. W.A. van Ham promoveerde bij prof. dr. H. de Schepper (promotor) en dr. P. van Peteghem (copromotor) op zijn proefschrift getiteld *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over Stad en Land van Bergen op Zoom, 1477-1583*

22 juni 2000

Drs. J. Spoelder promoveerde bij prof. dr. J.A.H. Bots op zijn proefschrift getiteld *Prijsboeken op de Latijnse school in de noordelijke Nederlanden (ca. 1585 tot 1876), met een repertorium van wapenstempels*

Personalia

Per 1 oktober 2000 wordt mw.dr. M. Grever voor 0.3 fte hoogleraar Theorie en Methoden van de Maatschappijgeschiedenis aan de Erasmusuniversiteit te Rotterdam. Mevrouw Grever blijft verder als universitair docent gendergeschiedenis aan de KUN werkzaam.

Wilbert Smulders

Een 'wijwaterreus'

Besprekingsartikel naar aanleiding van *De keerzijde van het leven*.

Anton van Duinkerken als literatuurcriticus bij 'De tijd' (1927-1952), door Mariëlle Polman (dissertatie KUN) (Nijmegen, Valkhofpers, 2000), 522 blz., ISBN 90-5625-0625-5 f 59.90

Op dinsdag 11 januari jl. vond er aan de Katholieke Universiteit Nijmegen een bijzondere promotie plaats. Onderwerp van de dissertatie die verdedigd werd, was het werk van een man die voor de KUN een zo speciale betekenis heeft gehad, dat zijn portret op een prominente plaats hangt in de professorenkamer van het universiteitsgebouw. De kamer dus waar promotores en opposanten voorafgaand aan elke promotieplechtigheid bijeenkomen en waar ze zich na afloop terugtrekken voor beraad. Ik bedoel Anton van Duinkerken.

Van Duinkerken's portret hangt niet voor niks op die centrale plek van deze universiteit. De oprichting van de KUN in de jaren twintig was de kroon op het streven van de katholieke bevolkingsgroep in Nederland zich te emanciperen, een streven dat al dateerde uit de dagen van Thijm, dat wil zeggen halverwege de negentiende eeuw. Eindelijk een *eigen* universiteit, zij het ruim dertig jaar later dan de protestanten die al in de jaren tachtig van de negentiende eeuw hun eigen universiteit hadden opgericht, namelijk de *vrije* universiteit. De KUN is eigenlijk de *vrije* universiteit van de katholieken. Van Duinkerken was voor de Tweede Wereldoorlog weliswaar nog lang niet professorabel, maar als apologetisch polemist van het opmerkelijke katholieke literaire tijdschrift *De gemeenschap* (1925-1940) had hij een grote vermaardheid verworven. In de jaren dertig, veertig en vijftig is hij in toenemende mate gaan fungeren als het culturele boegbeeld van katholiek Nederland. Toen hij in 1952 hoogleraar te Nijmegen werd, startte een legende waarvan men nog steeds uit de eerste hand verhalen kan beluisteren.

Van Duinkerken is vele jaren (1927-1952) literair recensent geweest van het dagblad *De tijd*. Vergeleken bij het gezag dat een literair recensent op dit ogenblik heeft, was dat van de literair criticus destijds enorm. In tegenstelling tot nu had elke krant één of ten hoogste enkele literair-kritische gezichten. Zij hadden veel minder ruimte dan nu tot hun beschikking, maar wat zij binnen die beperkte ruimte aan oordelen te berde brachten, genoot groot gezag. Hier komt nog eens bij dat kranten indertijd veel meer dan nu de spreekbuis waren van zuilen of andere ideologisch gekleurde maatschappelijke groeperingen. De beoordeling van een literair werk bezat daarom in veel gevallen vanzelf een morele dimensie.

Dat gold zeker voor de recensies in een dagblad als *De tijd*, een blad voor de beter opgeleide katholieke, waarin Van Duinkerken zijn wekelijkse recensies schreef. Binnen de zuil was het blad niet conservatief te noemen, maar het was en bleef natuurlijk wel een katholiek blad. Hetzelfde gold eigenlijk ook voor Van Duinkerken zelf. Voor een

katholiek was hij bepaald niet conservatief (zeker niet in het interbellum), maar 'goed katholiek' was hij natuurlijk wel.

Toch is dit allemaal natte vingerwerk. Hoe zat het nu precies met de literair recensent Van Duinkerken? Wat waren zijn literair-kritische opvattingen en in hoeverre hield hijzelf zich daaraan? Welke boeken besprak hij, van de hand van Nederlandse en buitenlandse auteurs? Welke boeken wees hij af? Welke prees hij? Zit er een patroon in zijn recensiepraktijk? Het zijn deze vragen waarop Mariëlle Polman in haar dissertatie het antwoord geeft. Na een biografische introductie van Van Duinkerken volgt een schets van de literair-kritische rubrieken die hij in de loop van de jaren in *De tijd* heeft gehad en van de spreiding van de door hem gekozen boeken over de verschillende taalgebieden. Daarna doet Polman verslag van haar tocht langs alle stukken in Van Duinkerken's oeuvre waarin hij zich expliciet uitlaat over het verschijnsel literaire kritiek. Polman destilleert hieruit zijn literair-kritische normen. Tenslotte culmineert het proefschrift in een omvangrijk hoofdstuk waarin gedetailleerd wordt geschetst hoe Van Duinkerken literair-kritisch te werk ging. Het betoog eindigt met een hoofdstuk, getiteld 'Mentions en voorbehouden'. Daarin worden twee interessante verschijnselen behandeld, namelijk dat wat we Van Duinkerken's literair-kritische stokpaarden zouden kunnen noemen en dat wat Van Duinkerken zijn lezers om niet-literaire redenen ontried om te lezen, iets wat eufemistisch wordt aangeduid als 'voorbehouden boeken'. Volgt tenslotte een conclusie en bijna tweehonderd bladzijden bijlagen waarin een bibliografie van Van Duinkerken's bijdragen aan *De tijd*, een register van diens mentions en de door hem 'voorbehouden' boeken, en tenslotte een bibliografie van de primaire en secundaire literatuur, resp. van en over Anton van Duinkerken, welke gediend heeft als achtergrond voor Polman's studie.

Wat is Polman's conclusie? Van Duinkerken bevindt zich als criticus tussen twee vuren: enerzijds de katholieke godsdienst, en de daaraan verbonden moraal, anderzijds de literatuur, die in de moderne tijd nu eenmaal vanuit haar aard geneigd is met de moraal van het katholicisme in conflict te komen. Kunst mag niet louter dienstbaar zijn aan de godsdienst, vindt Van Duinkerken, maar de kunstenaar is ook zeker niet helemaal vrij. 'Dit conflict [tussen kunst en christendom] moet de christen in de wereld zich noch ontveinzen noch moet hij het ontvluchten, maar doorworstelen.' Polman concludeert: '[Van Duinkerken's] ideaal de cultuur te beschaven door de letterkunde, waaraan hij een opvoedende en verrijkende functie toekent, bepaalt de criteria van zijn literatuurkritiek.' Literatuur en leven zijn 'twee zijden van dezelfde medaille, waarbij uiteindelijk het leven belangrijker is'. Van Duinkerken heeft een voorkeur voor de negentiende-eeuwse Franse letteren en voor de romantische negentiende eeuw (Potgieter, Busken Huet, Bosboom-Toussaint en Thijm). Hij heeft 'zich ontwikkeld tot een criticus die zijn levensbeschouwelijke criteria invult met de ideologisch geladen begrippen algemene menselijkheid, mannelijkheid, vrouwelijkheid, gezond verstand en humor, waarvan de formele criteria, een ongeunstelde en natuurlijke stijl, in het verlengde liggen', aldus Polman. Zij typeert Van Duinkerken als een polemische criticus, die nogal eens geneigd is sommige auteurs te overwaarderen, 'uit een behoefte, zo lijkt het, troefkaarten in handen te hebben tegenover andere critici.' Omdat bijvoorbeeld

Coolen, Defresne, Querido, Bomans, Clerx en Gans ideologisch voor hem ten volle aanvaardbaar waren, zo meent Polman, heeft hij deze auteurs literair sterk overschat. Het omgekeerde is het geval met bijvoorbeeld Elsschot, Vestdijk, Du Perron, Blaman, Hermans en Van het Reve. In het algemeen, aldus Polman, was Van Duinkerken een criticus aan wie een scherp oog voor de nuances van literaire kwaliteit niet ontzegd kan worden, maar bij wiens oordeel de zielzorg en het levensbeschouwelijke doceren altijd de overhand hadden.

Polman's proefschrift is een aanwinst voor de neerlandistiek en in het bijzonder voor de geschiedschrijving van de katholieke literatuur in het moderne Nederland. Dat zij al Van Duinkerken's kritieken onder het stof vandaan heeft gehaald en nauwkeurig heeft beschreven, is een prestatie die alleen al ontzag inboezemt door de omvang van het werk dat ermee gemoeid moet zijn geweest. Naast bewondering heb ik ook enige kritiek. Deze betreft vooral de werkwijze die de auteur bij haar onderzoek gevolgd heeft. Verder heb ik enkele kritische kanttekeningen.

Eerst de werkwijze. Als model heeft Polman de werkwijze gekozen die Olf Praamstra in zijn dissertatie over de kritieken van Busken Huet heeft gehanteerd. Dit verbaast mij. Niet dat ik de dissertatie van Praamstra niet hoogschat, integendeel zelfs. Maar Praamstra had gezien zijn onderwerp, een negentiende-eeuws criticus, voor zijn aanpak geen voorbeeld, althans niet binnen de neerlandistiek. Geen navolgenswaardig voorbeeld en ook geen afschrikwekkend voorbeeld. Hij moest dus wel zelf iets verzinnen.

Polman niet. Haar onderwerp - literaire kritiek in onder meer het interbellum - kent binnen de neerlandistiek inmiddels een hele traditie. De dissertatie uit 1969 van de vorig jaar overleden Jaap Oversteegen, getiteld *Vorm of vent*, die de ondertitel *Opvattingen over de aard van het literaire werk in de Nederlandse kritiek tussen de twee wereldoorlogen* draagt, is een klassieker. Mij dunkt dat iemand die zich met literaire kritiek in het Nederlandse interbellum bezighoudt, haar positie moet bepalen ten opzichte van de in dat onderzoek uitgezette lijnen en de daarin geopende vergezichten op metakritisch gebied. Oversteegen heeft zich in *Vorm of vent* 'bovenal [...] gericht op het registreren en ordenen van "literaire ideologieën" van een opvallend, of uitzonderlijk werkzaam, karakter [...]', zo zegt hij in de inleiding van zijn studie (p. 9). Is dat niet hetzelfde wat Polman doet, in haar onderzoek? Ook tracht Oversteegen, net als Polman, poëtica's te destilleren uit twintigste-eeuwse literair-kritische geschriften. Maar Oversteegen was de eerste, iets waardoor hij de stoot heeft gegeven tot het omvangrijke poëticaonderzoek van moderne, twintigste-eeuwse Nederlandse schrijvers, met name dichters en schrijvers uit het interbellum. (Ik denk aan de dissertaties die er sindsdien zijn verschenen over de poëtica van Nijhoff, Leopold, Van Ostaijen, Bordewijk en Vestdijk en Achterberg).

Ik begrijp niet goed waarom Polman in de verantwoording van de opzet en uitgangspunten van haar onderzoek Oversteegen volledig negeert, en waarom zij hem pas regelmatig gaat aanhalen als zij, na 290 bladzijden, haar conclusie heeft bereikt. Dit verwondert mij temeer, aangezien Polman Oversteegen als het ware gekruist heeft. Het lijkt haast wel of zij dit niet helemaal beseft heeft. Laat ik uitleggen wat ik bedoel.

Oversteegen's befaamde studie verscheen in 1969. Hij moet er jaren aan gewerkt hebben, en hij zal er dus al wel mee bezig zijn geweest, toen hij aan het tijdschrift *Merlyn*

werkte. Polman weet natuurlijk - en haar eerste promotor weet het nog veel beter - dat Merlyn nu juist wilde afrekenen met de soort literaire kritiek waarvan Anton van Duinkerken en een aantal van zijn generatiegenoten, die hij literair gesproken niet lustte, de verpersoonlijking waren: literaire kritiek vanuit het hart, religieus, nihilistisch of communistisch, in ieder geval literaire kritiek waar de criticus mee viel of stond, waarmee hij als het ware zijn lot verbonden had. Merlyn nu objectiverde dit alles. Het feit dat Oversteegen het woord 'literaire ideologieën' gebruikt, spreekt in dit verband duidelijke taal. Daarmee geeft hij aan dat deze voor hem passé zijn. Samen met de andere twee merlinisten heeft Oversteegen met geweld de stop getrokken uit de hogedrukpan die decennialang gekenmerkt was door 'literaire ideologieën'. Dat wil zeggen door zowel de passies als de geboorneerdheid die aan ideologieën eigen zijn. In Oversteegens *Vorm of vent* staat dan ook de canon van de zogezegd autonome, ongebonden poëtica in het centrum (van Tachtig tot en met *Forum*). Wie er buitenliteraire literatuuropvattingen op nahield, zoals Van Duinkerken, belandde bij Oversteegen in een weinig benijdenswaardige restgroep, in het hoofdstuk 'Standpunten en getuigenissen' namelijk, dat als het ware de bezemwagen van het boek is. Exit de socialisten, exit de protestanten, exit ook de katholieken, onder wie Van Duinkerken.

Zo gaat dat. Literatuurgeschiedenis is mensenwerk, wordt onder andere bepaald door de tijdgeest en is niet vrij van ideologieën. Om in het licht van de toenmalige tijdgeest begrijpelijke redenen zette Oversteegen Van Duinkerken in de marge. Hoezeer dit een nieuwe literaire ideologie was, bleek wel hieruit, dat er toen (in 1969 dus) geen katholiek meer over was die daar protest tegen kon, wilde of durfde aantekenen. Sindsdien zijn er dan ook weinig woorden meer aan Van Duinkerken en zijn literaturopvattingen besteed.

Was dat terecht? Was dat ongerechtvaardigd? Is het kind toen met het badwater weggegooid? Of mogen we achteraf blij zijn dat we dertig jaar geleden zo gemakkelijk verlost zijn van wat W.F. Hermans 'de Brontosaurus uit Vaticaanstad' placht te noemen? Interessante vragen, naar mijn idee. Zijn die nooit bij Mariëlle Polman opgekomen? In haar proefschrift is er weinig van te merken.

Toch is wat zij in haar dissertatie gedaan heeft, het omgekeerde van wat Oversteegen deed. Polman heeft Van Duinkerken namelijk weer midden op het podium geplaatst. Hij staat bij haar regelrecht in het literatuurhistorische zonnetje. Al zijn meningen, *mentions* en voorbehouden loopt zij geduldig na. Bij haar onderzoek spelen andere schrijvers, dichters of critici slechts een rol voor zover dat nodig is om Van Duinkerken uit de verf te laten komen.

Maar waarom, vraag ik mij af? Wat heeft Polman ermee voor haar studie zo *clean* in te richten? Een moment is het bij me opgekomen dat Polman polemische bedoelingen had. Dat zij Van Duinkerken combinatie van literaire en buitenliteraire opvattingen zo zonder context of eigen commentaar heeft neergezet, omdat zij vindt dat deze 'hersteld' moet worden. Toch is ook dat duidelijk niet het geval. Gelukkig maar, zou ik zeggen, hoewel ik er meteen aan toe moet voegen dat zo'n standpunt wel origineel zou zijn in een tijd die geterroriseerd wordt - niet meer door Idil, maar door een haast eindeloze stroom culturele *shit* à la *Big Brother* en *Sex voor de Buch*.

Juist daarom klemmt de vraag: kun je een ideologisch en literair-historisch zo beladen figuur als Van Duinkerken eigenlijk wel belichten zonder kritische vragen te stellen? Kun je zo'n totem eigenlijk wel belichten zonder er, na te hebben geïnventariseerd, ook wat mee te dóen: hem te interpreteren, te duiden, te verdedigen van mijn part, te veroordelen eventueel, hoe dan ook? Is deze spin in het web van de katholieke literaire zuil wel interessant genoeg, wanneer je hem helemaal op eigen pootjes zet, zoals Polman doet? Zij opent haar studie weliswaar met een cultuurhistorisch hoofdstuk, maar dat betreft alleen de opkomst van de literator Van Duinkerken in de jaren twintig. Waarom laat zij het cultuurhistorisch afweten, na de oorlog, in de jaren zestig, wanneer deze 'wijwaterreus' (dixit W.F. Hermans) op een haast achteloze wijze geveld wordt? Geveld, heus niet door heidenen als Hermans of Oversteegen, maar door de tijdgeest, door iedereen dus eigenlijk, inclusief de post-sixties katholieken. Een confrontatie met Oversteegen had Polman alle gelegenheid geboden Van Duinkerken definitief zijn plaats toe te wijzen.

Rest mij nog de enkele kanttekeningen bij het proefschrift. In haar onderzoek tracht Polman uit de kritische geschriften van Van Duinkerken uit de periode 1927-1952 diens literaturopvatting te destilleren. Mijn kanttekening betreft het feit dat Polman geen enkele periodisering in het corpus aanbrengt. Zij gebruikt alle recensies van Van Duinkerken uit de genoemde periode kris kras door elkaar. Inspectie van de voetnoten bij de hoofdstukken III, IV en V laat dat duidelijk zien. Ik vraag mij af of het niet beter was geweest om onderscheid aan te brengen tussen de recensies uit de periode voor en na de oorlog. Met betrekking tot een figuur als Van Duinkerken is de Tweede Wereldoorlog als een gewichtige cesuur te beschouwen, zowel in literair- als cultuurhistorisch opzicht. Voor de oorlog behoorde hij tot een van de literaire circuits van de literaire 'jongeren', die allen onder de Eerste Wereldoorlog waren opgegroeid en die in het woelige maar repressieve interbellum *qualitate qua* een subversieve positie en marge innamen, van welke denominatie of stroming ze ook waren. Vanuit de tijdschriften atqueerden deze 'jongeren' de gevestigde orde, ieder naar hun eigen bereik: de jong-katholieke schrijvers namen het katholieke establishment en de niet-katholieke wereld onder vuur; de jong-protestantse schrijvers het gereformeerde establishment en de niet-gereformeerde wereld; de ongebonden schrijvers de protestantse, katholieke en socialistische collega's en het establishment überhaupt. En zo verder.

Voor de oorlog verdedigden onder anderen jong-katholieken rond het literaire tijdschrift *De gemeenschap* standpunten op sociaal, economisch, politiek en cultureel gebied die convergeerden met die van kunstenaars en intellectuelen uit andere zuilen of uit het ongebonden circuit. Een aantal van deze ideeën, die in de vooroorlogse tijdschriften waren uitgedacht, werd na de oorlog bovengronds verwerkelijkt (men denke aan de zogenaamde doorbraakideeën van personalistisch socialistische snit, die voor een gedeelte in de naoorlogse rooms-rode coalitie gerealiseerd werden). Na de oorlog behoorde onder andere zo iemand als Van Duinkerken ineens tot het establishment, zij het dat dit een relatief dynamisch doorbraakestablishment was. In tegenstelling tot voor de oorlog bleek na de oorlog dat hij juist meer te verdedigen dan te vernieuwen had, zeker toen hij via het redacteurschap van *De Gids* en universitaire betrekkingen aan de

universiteiten van Leiden en Maastricht op weg was naar zijn maatschappelijke eindbestemming: het hoogleraarschap te Nijmegen. Zijn positie is na de oorlog dus veel behoudender.

Zou het niet zo zijn dat Polman een fout maakt door Van Duinkerken literaire opinies - die immers altijd sterk ethisch en ideologisch gekleurd zijn - uit, laten we zeggen, 1927 op identieke wijze te behandelen als die uit, laten we zeggen, 1951? Is het, gegeven de zojuist gereleveerde wijziging van omstandigheden, wel verstandig om Van Duinkerken meningen in confrontatie met interbellumauteurs als Ter Braak, Du Perron, Slauerhoff of Marsman over één kam te scheren met die welke hij formuleert in confrontatie met de Vijftigers en Reve, Hermans en Blaman?

Ter verduidelijking van het verschil tussen vóór en ná de oorlog teken ik hierbij nog het volgende aan: vóór de oorlog bestond er geen overheidsbeleid op het gebied van cultuur, en zeker niet op het gebied van de literatuur. Literatoren knokten hun geschillen onderling uit. En in de interbellumliteratuur bestond geen rechter. Er bestond wel een hoge mate van zelfcensuur binnen de literaire zuilen en met betrekking tot de meningsverschillen tussen verzuilde en ongebonden literatoren bestond het gewone literaire vuistrecht van de polemiek (zoals tussen Ter Braak en Van Duinkerken, Du Perron en Coster, Engelman en Kuyle). Ná de oorlog was in de literatuur de verzuiling plotsklaps weggefallen. Als gevolg hiervan was het literair platform voor verzuild protest weggefallen, maar was er tevens iets anders voor in de plaats gekomen: de overheid die zich sinds het aantreden van de eerste minister van Cultuur, G. van der Leeuw, verantwoordelijk voelde voor de normen in de literatuur. Uit het interbellum kan ik mij geen literaire processen herinneren, na de oorlog echter zijn ze maar al te bekend en het is tot tweemaal toe dat vanuit *De tijd* om rechterlijk optreden jegens Willem Frederik Hermans wordt geroepen. Later worden vanuit het SGP gerechtelijke stappen tegen Reve ondernomen. Dit demonstreert dat de verhouding tussen schrijver en publiek na 1945 gewijzigd was.

Als ik de paragraaf lees over de 'voorbehouden' die van Duinkerken ten aanzien van boeken maakte jegens zijn publiek, dan is het mij vreemd te moede. Nu ben ik heel wat ouder dan Polman, zó oud zelfs dat ik het staartje van de verzuiling nog heb meegepikt. Misschien is het vanwege die omstandigheid dat mij bij het lezen van de 88 titels waarover Van Duinkerken zijn banvloek slingerde, alsnog het kippenvel over de ruggengraat loopt.

Op p. 287 van Polmans studie staat bijvoorbeeld wat Van Duinkerken schreef toen hij in een 'stapel'-recensie uit 1939 *Het vergeten gezicht* van Albert Helman, *Sint Sebastiaan* van Simon Vestdijk en *Het kind en Houdekiet* Van Walschap besprak. Hij veegde deze boeken van tafel (en plaatste zodoende zijn voorbehoud voor lectuur door katholieken) met de woorden: 'De literatuur zou niets gemist hebben, als geen van deze boeken ware geschreven'. Als ik dit lees, dan scheelt het weinig of ik word alsnog nijdig. Wat is dit voor een toon, vraag ik mij dan af. En vervolgens: hoeveel moet er niet gebeurd zijn in de korte tijd sinds 1951, zodanig dat de vanzelfsprekende wijze waarop deze recensent zijn publiek bevaderde, inmiddels onherkenbaar ouderwets aandoet?

Polman behoudt een grote kalmte bij dit alles. Ik geef graag toe dat het wel erg onwetenschappelijk is om alsnog bijna nijdig te worden over zo'n literair oordeel, maar aan de andere kant kun je je afvragen of het hele verschijnsel van Van Duinkerken voorbehoud-praktijk niet op zijn minst enige cultuur-historische toelichting behoeft. Doordat Polman dit opmerkelijke moralisme vlakweg meeneemt in de inventarisatie van Van Duinkerken recensentschap, verliest het zijn betekenis, terwijl er een interessant verschijnsel van te maken was geweest wanneer zij er het cultuurhistorische reliëf aan had gegeven dat het verdient. Bovendien loopt Polman nu ongewild het gevaar dat men zal denken dat het onderwerp van haar studie een bekrompen recensent is geweest. Hetzelfde geldt voor wat Van Duinkerken als belangrijke literaire normen hanteerde: gezond verstand, hartelijkheid en humor. En het geldt ook voor wie bij hem de top van zijn literaire canon vormen, namelijk Anton Coolen, Godfried Bomans, Kees Meekel en Jos Panhuijsen, auteurs van wie - met alle verschuldigde respect - inmiddels kan worden vastgesteld dat zij zoal niet volkomen vergeten, dan toch wel geheel uit de canon zijn gevallen.

Als je de literaire normen 'gezond verstand', 'hartelijkheid' en 'humor' hanteert, zoals Van Duinkerken doet, is het dan niet zo dat 99 % van alles dat tot de literaire canon behoort, buiten beeld valt? Wat te denken van Cervantes, Shakespeare of Flaubert? Wat van alle antieke tragedies? Wat van Baudelaire, Rimbaud, Kloos, Leopold en Nijhoff? Hartelijkheid en gezond verstand zijn in de wereld van deze schrijvers meestal op pijnlijke wijze afwezig, al is humor er nogal eens te vinden. Wat te denken van *Hamlet*, om eens wat te noemen? Als bij dit stuk het doek valt, is het toneel alleen nog maar bezaaid met lijken. Weinig hartelijk, verstandig of humoristisch, zou ik zeggen. Toch is dit het beroemdste toneelstuk uit de wereldgeschiedenis! Als je literatuur tegemoet treedt met Van Duinkerken normen, dan wordt de situatie dus wel erg curieus. Hoe is het dan immers met je gesteld? Ben je dan een rots in de culturele branding van tegen de beschaving opstuwende aberraties? Of lijdt je dan aan een vorm van hardhorendheid die je doof maakt voor schrijvers en dichters die 'de ruimte van het volledige leven tot uitdrukking brengen', om met Lucebert te spreken? Of ben je dan gewoon bekrompen?

Ik kom tot mijn conclusie. De normen en praktijk van de criticus Van Duinkerken zijn door Mariëlle Polman vakkundig geïnventariseerd. Daarvoor heb ik alle lof. Maar de lectuur van haar bewonderenswaardig nauwgezette proefschrift roept een aantal vragen op die de inventarisatie te boven gaan en die te belangrijk zijn om niet te beantwoorden.

Deze 'wijwaterreus' verdient naar mijn opvatting meer dan bijgezet te worden. Hem moet ook de maat worden genomen. Polman heeft nu een monument voor hem opgericht, zeker, maar ik zou willen weten welk formaat en gewicht dit monument nu eigenlijk heeft, of het van piepschuim, hout, brons, zilver of goud is, en op welke plein van de republiek der Nederlandse Letteren het geplaatst dient te worden. Ook dit dient te geschieden aan de KUN. Deze instelling is het aan haar ontstaansgeschiedenis verplicht. Of hangt Van Duinkerken portret daar soms voor niemendal in de professorenkamer?

Recensies

C.C. van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 1999* (Den Haag: Sdu Uitgevers 1999) 192p. ISBN 90 12 08811 9
Prijs: f 19,90

Het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 1999* is het eerste jaarboek dat door het aan de KUN-gevestigde Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG) is gepubliceerd. Normaliter houdt het CPG zich bezig met wetenschappelijk onderzoek naar Nederlandse kabinetten na de Tweede Wereldoorlog. In het *Jaarboek* komt dit wetenschappelijke element terug, maar het wil tevens in 'zo breed mogelijke kring belangstelling wekken voor de Nederlandse parlementaire geschiedenis'.

De inhoud van het *Jaarboek* bestaat uit verschillende onderdelen. De artikelen, die zowel over historische als actuele onderwerpen handelen, nemen het wetenschappelijke element voor hun rekening. De egodocumenten, herinneringen/necrologie, parlementaire kroniek en de boekbesprekingen zijn daarentegen voornamelijk gericht op een breder publiek.

In een zevental artikelen wordt aandacht besteed aan parlementaire onderwerpen in verleden en heden. G. Visscher geeft in een helder artikel een historisch overzicht van de parlementaire enquête vanaf het ontstaan (1850) tot en met de laatste enquête, de Bijlmerenquête. Hij constateert dat er een verschuiving heeft plaatsgevonden in de betekenis van de parlementaire enquête van informatiebron voor de Kamer naar

een middel om onderwerpen waar men 'niet meer omheen kan' aan te pakken. W. Breedveld heeft zich tevens bezighouden met de Bijlmerenquête en concludeert dat deze enquête duidelijk heeft gemaakt dat de politici in de nasleep van de Bijlmerramp onvoldoende hun verantwoordelijkheid - om de onrust onder de bevolking weg te nemen - na zijn gekomen.

Vervolgens zijn er twee artikelen over vrouwen in het parlement opgenomen. M. Aerts bespreekt hoe de vrouwenkiesrechtbeweging in het begin van de twintigste eeuw pleitte voor vrouwenkiesrecht. Toen dit doel gerealiseerd was, bleek dat een politieke richting ontbrak. Zij wijst erop dat men op moet passen dat deze fout tegenwoordig niet opnieuw wordt gemaakt, als gevolg van het gebruik van quota-regelingen en wetten die de genderverhouding in het parlement gelijk moeten trekken. M. Leijenaar gaat in op de huidige discussie rond deze quota's en wetgevingen. Zij is van mening dat quota-regelingen kunnen functioneren als *eye-opener* en dus een opstap kunnen zijn naar een betere verdeling. Wettelijke regelingen zijn haars inziens definitief en onwenselijk.

J. van Merriënboer heeft een artikel geschreven over de 'nacht van Wiegel', waarin hij een hard oordeel velt over het optreden van senator H. Wiegel. Hij is van mening dat de stem van Wiegel tegen het voorstel van D'66 voor een correctief referendum, waardoor het kabinet viel, 'inconstitutioneel', 'onverantwoordelijk' en 'deloyaal' was.

In de laatste twee artikelen komen historische onderwerpen aan bod. I.

Recensies

Secker behandelt Lodewijk Casper Luzac die onterecht in de vergetelheid is geraakt. Hij was namelijk een van de voorbereiders in het Nederlandse parlement voor de omwenteling van 1848. J. Pekelder schrijft over een hevige discussie tussen het parlement en de regering in de jaren '50 over de komst van Indische Nederlanders naar Nederland.

In de egodocumenten wordt met Th. Meijer, de voorzitter van de parlementaire enquêtecommissie Vliegkamp Bijlmermeer, teruggekeken op deze enquête. Het wordt duidelijk dat de politiek te makkelijk met de resultaten van de enquête is omgegaan. Daarnaast geeft het interview een aardig beeld van hoe zo'n parlementaire enquête in zijn werk gaat en op welke manier de betrokkenen ermee om zijn gegaan. Het andere egodocument is een deel uit het trouw bijgehouden dagboek van minister-president J. de Quay (1959-1963). Hij werd in 1960/61 geconfronteerd met de val van zijn kabinet, dat echter weer gelijmd werd. Het gedeelte uit zijn dagboek dat handelt over de val en het lijmen van het kabinet wordt ingeleid door J. Walravens.

In de necrologie wordt op gepaste wijze aandacht geschonken aan twee politici die in 1999 overleden, te weten E. Heerma, oud-Kamerlid en oud-lijsttrekker voor het CDA en H. Hofstra, oud-Kamerlid voor de SDAP en oud-minister van Financiën. De parlementaire kroniek van 1999 is erg overzichtelijk en daardoor nuttig. Ze is allereerst chronologisch en vervolgens thematisch ingedeeld. In de boekbesprekingen, tot slot, worden de relevante boeken voor de parlementaire geschiedenis die in 1999 verschenen door verschillende personen besproken.

Het *Jaarboek* is een goed initiatief van het CPG. Het zal het CPG ongetwijfeld meer op de kaart zetten en (hopelijk) algemene interesse voor de parlementaire ontwikkelingen in Nederland wekken. Het *Jaarboek* biedt een interessante schakering door de verschillende elementen en de afwisseling van historische en actuele thema's. De meeste bijdragen zijn helder en luchtig geschreven. Bovendien zijn het meestal korte, interessante artikelen, waardoor een breed publiek zich aangesproken zal voelen. Voor de (parlementaire) historicus is met name de parlementaire kroniek erg handig en goed te gebruiken als naslagwerk. Een punt van kritiek is dat er navenant veel aandacht wordt geschonken aan de Bijlmerenquête, terwijl andere parlementaire gebeurtenissen in 1999 niet - zoals het aftreden van minister Apotheker van Landbouw of nauwelijks, zoals de 'nacht van Wiegel' - buiten de parlementaire kroniek om besproken worden. Hoewel de inhoud van de bijdragen interessant is en goed is weergegeven, zal het voor degene die zich wetenschappelijk bezighoudt met parlementaire geschiedenis op sommige punten te oppervlakkig zijn.

Het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 1999* kan gebruikt worden als naslagwerk, maar ook de parlementair geïnteresseerde lezer zal zonder meer bekoord worden. Het heeft een goed formaat, is prettig leesbaar en biedt de lezer een onderwerpskeuze. Het parlementair jaar 2000 heeft tot nu toe al voldoende onderwerpen aangeleverd om van dit goede initiatief een traditie te maken.

Liesbeth Timmermans

Jaarboek Numaga, jaargang XLVI - 1999, ISBN 90-74184-10-3, 221 p, f 45,-

Wie de laatste nummers van het 'Jaarboek Numaga' doorbladert, ziet dat de auteurs het detail niet schuwen. Een artikel uit 1996 gaat over 'haardstenen in Nijmegen en omgeving', een ander uit 1997 over 'een bruiloftslied van Gerard Noodt'. Hoewel dergelijke bijzonderheden bij uitstek in een stedelijk historisch jaarboek thuishoren, is het verfrissend dat de redactie in 1999 eens voor de grote lijn kiest.

Bovendien is 1999 een themanummer geworden. Nu is dit niet zonder risico voor een jaarboek dat zich op een breed, algemeen geïnteresseerd publiek richt, want wie zich niet in het uitverkoren thema herkent, krijgt weinig waar voor zijn geld. Daarom lijkt de redactie normaliter een voorzichtig beleid te voeren. In het Canisiusjaar 1997 ruime aandacht voor de heilige, maar ook artikelen over Museum Kam en de oprichting van de universiteit. En in 1998 twee artikelen over de Illustere Academie en twee over het nieuwe stadsdeel Lent.

Het Jaarboek van 1999 is volledig gewijd aan de ruimtelijke ontwikkeling van de stad Nijmegen sinds de Oudheid. De bijdragen zijn de neerslag van een druk bezochte lezingencyclus die de Vereniging Numaga in 1999 organiseerde. Ze lijken me smaakmakers voor de meerdelige Stads geschiedenis van Nijmegen die in 2004 ter gelegenheid van het halve eeuwfeest van Numaga zal verschijnen. Maar de gerechten die de auteurs opdienen, smaken heel verschillend, en ik vind ze niet allemaal even

lekker.

Allereerst de verschillen. Het zou verbazingwekkend zijn geweest, wanneer ze niet groot zouden zijn. Numaga heeft voor haar lezingencyclus sprekers uit drie disciplines aangetrokken. Over de Oudheid en vroege Middeleeuwen spraken de archeologen J.K. Haalebos en Jan Thijsen. De historici Bert Thissen en Jan Kuijs namen de elfde tot zestiende eeuw voor hun rekening, terwijl de sociaal-geograaf G.P. van den Ven en de planologen P.D.J. Ekkers en M.G.J. Ganzefles de periode van de grote veranderingen sinds 1870 belichtten.

Daarbij komt dat 'Nijmegen' geen eenduidig begrip is. In de Oudheid en vroege Middeleeuwen hebben op de stuwwal en langs de Waal diverse nederzettingen gelegen, waarvan er een Ulpia Noviomagus Batavorum heette. In wat Thissen 'de lange twaalfde eeuw' noemt, ontstaat de kern van het huidige Nijmegen: een stadje dat ruwweg het gebied tussen de Waal, het Valkhof, de Ziekerstraat, Doddendaal en de Nieuwe Markt besloeg. In 1535 wordt de stad uitgebreid tot de Walstraten, waarna opzienbarende veranderingen drieëneenhalve eeuw uitblijven. Sinds 1880 is het stadsoppervlak tenslotte verveelvoudigd. De singels stammen van rond de vorige eeuwwisseling, de oudste arbeiderswijken (Waterkwartier, Rode Dorp) zijn tien jaar jonger. In 1960 bereikt de bebouwde kom het (in 1927 geopende) Maas-Waalkanaal en nu is de tijd niet ver meer dat de stad Wijchen in het zuidwesten en Elst in het noorden raakt.

Een derde oorzaak voor de grote verschillen zijn de beschikbare bronnen. Terwijl Thijsen vrijwel uitsluitend is aangewezen op archeologische vondsten,

gebruikt Thissen ook veel archiefdocumenten. Kuijs kan als eerste een beroep doen op beeldmateriaal: plattegronden en stadsgezichten. Ekkers en Ganzefles beschikken tenslotte over een haast eindeloze hoeveelheid bronnenmateriaal, waardoor ze vragen kunnen beantwoorden die de andere auteurs niet eens durven te stellen.

Dan de smaken van deze gevarieerde maaltijd. Een teleurstelling wordt ons in het voorwoord bereid: 'Vanwege de te grote omvang is de lezing van J.K. Haalebos niet opgenomen.' Had de tekst niet ingekort kunnen worden? Uit eerdere publicaties weten we dat de inzichten over de Romeinse periode voortdurend verdiept worden, zodat een stand van zaken op zijn plaats zou zijn geweest.

Thijssens artikel is in mijn ogen te specialistisch voor een jaarboek dat zich op geïnteresseerde leken richt. Er is een overmaat aan vondstbeschrijvingen en commentaren op oudere interpretaties, maar een duidelijk beeld ontstaat er niet. Thijsen schrijft bijvoorbeeld over 'vondsten die wijzen op een reguliere bewoning ter plaatse' van het Kelfkensbos gedurende de periode tot 1250. Dat de palts op het Valkhof in 777 voor het eerst in schriftelijke bronnen werd vermeld en in de volgende eeuwen in verval raakte, moeten we echter bij Thissen lezen. Ook maakt Thijsen melding van Frankische bewoning op de hoek van de Berg en Dalseweg en St. Canisiussingel. Dat is een interessant gegeven, maar wat moeten we met de zin: 'Gedeeltelijk versneden door een gracht die in later tijd de grens vormde van het gebied van de middeleeuwse stad met Ubbergen en recente ingravingen werd een groot gedeelte van

een hutkom opgegraven'?

De volgende drie auteurs relateren de ruimtelijke ontwikkeling van de stad met processen die zich op een grotere schaal voordoen. Thissen laat in een doorwrocht verhaal zien hoe Nijmegen tussen de elfde en veertiende eeuw opnieuw vorm kreeg. Enerzijds uit het bestuurlijk-militaire centrum op het Valkhof, anderzijds uit de nederzetting die aan de Waal ontstond. Kuijs beschrijft vervolgens in een plezierig leesbaar artikel hoe scherp de breuk van de zestiende eeuw was. In de eerste helft bloei en uitbreiding, in de tweede achteruitgang en een steeds zwaarder gewicht van vesting en garnizoen. Na eeuwen van stagnatie herstelde Nijmegen zich in de tweede helft van de negentiende eeuw. In de gedegen bijdrage van Van de Ven komt naar voren hoe de modernisering van die tijd (spoorwegen, tram, waterleiding) de infrastructuur en het aanzien van de stad diepgaand veranderden. Nijmegen moest een deftige stad worden, waar welgestelde toeristen graag kwamen en gepensioneerden met genoeg woonden.

Op dit punt beginnen Ekkers en Ganzefles. Zij onderzoeken hoe de gemeente Nijmegen de afgelopen eeuw is omgegaan met twee problemen. Ten eerste de vraag naar ruimte voor wonen en werken. Ten tweede de ligging van het stadscentrum dat door de gigantische groei van de stad steeds verder kwam af te liggen van het geografische midden. Ze schrijven een helder verhaal dat ondanks de bestuurlijke invalshoek boeiend leest. Je ziet hoe de stad door een opeenvolging van politieke beslissingen op stedelijk en nationaal niveau geleidelijk vorm krijgt. Bovendien behandelen de auteurs ook

alternatieve plannen. Zo is er in de wederopbouwperiode sprake geweest van een aaneenschakeling van vier pleinen: Doddendaal, Plein '44, Mariënborg en het Hertogplein, die ieder een andere functie zouden krijgen (respectievelijk kerkelijk, vermaak, bestuurlijk, kantoren). Omdat het winkelen in de ogen van de middenstand te weinig aandacht kreeg, is dit plan verwaterd.

Het verhaal wordt gekruid door bestuurlijke missers waarvan Nijmegen het slachtoffer is geworden. Kenmerkend voor de gevoelloosheid, waarmee bestuurders een halve eeuw met het gebouwde verleden omgingen, zijn de sloop van de middeleeuwse Broerkerk in 1951 en de verkrotting en afbraak van de

Benedenstad. Een ander voorbeeld is de hardnekkigheid waarmee de gemeente vasthield aan het oude winkelcentrum, terwijl de in 1960 gebouwde wijk Hatert al acht kilometer ver weg lag. Met iets meer zorg was Nijmegen misschien niet mooi, maar wel een stuk minder lelijk geworden.

In dit Jaarboek Numaga is de kennis over de ruimtelijke ontwikkeling van Nijmegen gebundeld. Dat Ekkers en Ganzefles de ruimtelijke hoofdstukken van de Stadsgeschiedenis gaan schrijven, lijkt afgaande op hun bijdrage een goede keus.

Rob Wolf

Signalement

Desiderius Erasmus, *Lof der zotheid*, vertaald en ingeleid door Mw. Dr. P. Bange (Nijmegen: SUN 2000) 168 blz.; ISBN 90-6168-575-3

De *Lof der zotheid* is het meest bekende werk van Desiderius Erasmus. Het wordt ook nu nog vaak gelezen. Voor Erasmus was dit traktaat niet zijn belangrijkste werk, dat was zijn vertaling van en de commentaren op het Nieuwe Testament. Wanneer Erasmus in 1511 terugkeert vanuit Italië naar Engeland bedenkt hij op zijn paard de *Lof der zotheid* om de verveling te verdrijven. In Engeland logeert Erasmus bij Thomas More en daar schrijft hij het traktaat op.

Het eerste deel van de *Lof der zotheid* is vooral gebaseerd op klassiek bronnenmateriaal. Dit komt onder andere doordat Erasmus in Italië heeft toegezien op de druk van zijn *Adagia*. Het tweede deel van het werk bevat maatschappijkritiek op voornamelijk rechtsgeleerden en monniken. De voornaamste thema's in dit werk zijn de pia doctina (vrome geleerdheid) en de docta pietas (geleerde vroomheid).

Mw. Dr. P. Bange heeft in haar vertaling gebruik gemaakt van de Latijnse editie van C. Miller uit 1979 die gebaseerd is op de Baselse druk van de *Lof der zotheid* uit 1532. In deze tekst heeft Erasmus zijn laatste verbeteringen aangebracht. De Nijmeegse uitgeverij SUN heeft haar gevraagd om een vertaling te maken van de *Lof der zotheid*, omdat zij al studie naar Erasmus gedaan heeft. Deze studie komt voort uit haar interesse voor de persoon Erasmus en zijn werk.

De uitgave van mevrouw Bange bestaat uit een vertaling van de *Lof der zotheid* vooraf gegaan door een inleiding op de tekst. Dit fraai geïllustreerde werk (met tekeningen van Hans Holbein) is eind augustus uitgekomen.

Manon Henzen en Tessy van Rossum

Gegevens over de auteurs

Maria Grever (1953) is universitair docent Gendergeschiedenis aan de KUN.

Joke van der Leeuw-Roord (1949) is executive director van Euroclio, The European Standing Conference of History Teachers Associations. Zij publiceerde vele artikelen in *Kleio* en was van 1990-1994 voorzitter van de VGN.

Wiel Lenders (1955) is afgestudeerd aan de KUN in de Nieuwste geschiedenis. Van 1985 tot 1998 werkte hij als docent en studieleader aan de sectie geschiedenis van de NLO. Momenteel is hij directeur van het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945.

Annemie Otten (1979) studeert sinds 1997 aan de Letterenfaculteit van de KUN. Momenteel verdiept zij zich in de talen en culturen van het Midden-Oosten.

Roshanak Rahimi (1977) studeert sinds 1998 aan de Letterenfaculteit van de KUN. Momenteel verdiept zij zich in de talen en culturen van het Midden-Oosten. Zij is tevens voorzitter van de Geschiedenis Studenten Vereniging (GSV).

Liesbeth Timmermans (1979) studeert sinds 1997 geschiedenis aan de KUN.

Chantal Vlijm (1976) is in 1999 afgestudeerd in de Nieuwste geschiedenis. Het artikel is een bewerking van haar doctoraal-scriptie.

Jan-Maarten de Wit (1974) is in 1997 afgestudeerd in de Nieuwste geschiedenis. Van 1988 tot 2000 was hij onderzoeker bij de commissie Van Galen. Momenteel is hij als adviseur betrokken bij de 'haalbaarheidsstudie individuele claims Indische Tegoeden' i.o.v. het ministerie van VWS. Daarnaast is hij werkzaam als docent geschiedenis aan het Liemers College in Zevenaar en Didam.

restaurant HET
SAVARIJN

Aanwijzingen voor de auteurs

De redactie vraagt de auteurs van artikelen en andere kopij rekening te houden met onderstaande aanwijzingen, zodat de bijdragen zo snel mogelijk in de gewenste vorm geplaatst kunnen worden.

1. *Ex Tempore*. Verleden Tijdschrift Nijmegen ontvangt uw bijdrage bij voorkeur op een MS-DOS geformatteerde diskette, opgemaakt in WordPerfect of MS-Word.
2. De grootte van een artikel omvat ongeveer 8000 woorden, dat van een recensie ongeveer 1000 woorden.
3. Om problemen met het drukken te voorkomen, verzoeken wij u de tekst op diskette 'schoon' aan te leveren, d.w.z. **vrij** van tekstverwerkingsfuncties, zoals voetnootopties, lettertype-instellingen, tab- en kantlijninstellingen, afbreekinstellingen, printerfuncties, onderstreping en cursivering. Op een bijgevoegde uitdraai kunt u de door u gewenste tekstopmaak aangeven.
4. Wees spaarzaam met voetnoten. Zet in de noot na het nootnummer een spatie en sluit de noot **niet** af met een Harde Return. **Voeg geen eigen voetnootopties toe.**
5. Naar boeken wordt als volgt verwezen:
R.R. Palmer and J. Colton, *A History of the Modern World* (New York/Toronto 1978⁵) 155-161.
Naar artikelen als volgt:
A.F.J. van Kempen en C.A. van Minnen, 'Thorbecke als historicus. Een schets', *Ex Tempore* 2 (1983) 3/4, 16. Gebruik s.v.p. geen Romeinse cijfers om de jaargang aan te geven.
Naar artikelen in bundels als volgt:
J.M.W. Binneveld, P.W. Klein en H.H. Vleesebeek, 'De groei van de welvaartsstaat', in: P.W. Klein (ed.), *Van stapelmarkt tot welvaartsstaat* (Rotterdam 1975) 109-134.
Geef s.v.p. begin- en eindpagina aan en vermijd het gebruik van e.v(v). en dergelijke.
6. Wilt u voor de rubriek *gegevens over de auteurs*, de redactie informeren over uw geboortejaar, huidige functie en eventueel afstudeervak en universiteit.